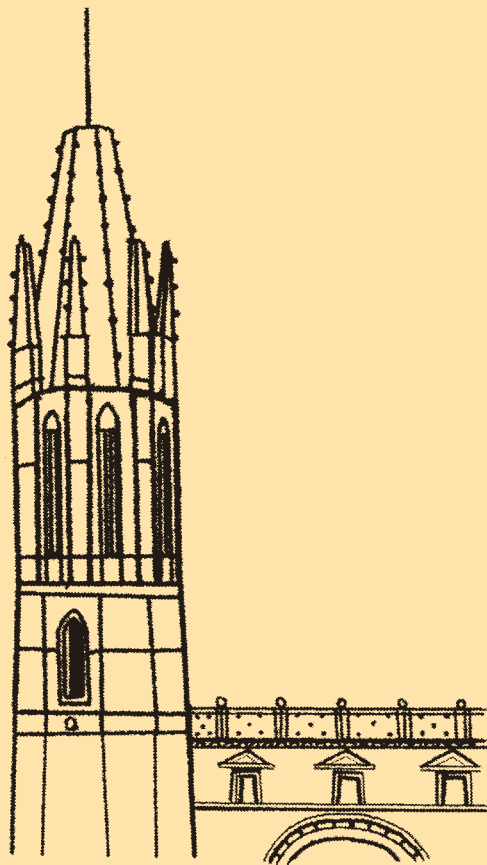

**ELS ORÍGENS DE LA BASÍLICA DE SANT FELIU DE GIRONA.
DADES DOCUMENTALS I ARQUEOLÒGIQUES.
ESTAT DE LA QÜESTIÓ.**

Josep M. Nolla i Brufau i Lluís Palahí Grimal

**LABORATORI D'ARQUEOLOGIA I PREHISTÒRIA.
INSTITUT DE RECERCA HISTÒRICA.
UNIVERSITAT DE GIRONA.**

ESTUDIS ARQUEOLÒGICS, 9

**ELS ORÍGENS DE LA BASÍLICA DE SANT FELIU DE GIRONA.
DADES DOCUMENTALS I ARQUEOLÒGIQUES.
ESTAT DE LA QÜESTIÓ.**

**ELS ORÍGENS DE LA BASÍLICA DE SANT FELIU DE GIRONA.
DADES DOCUMENTALS I ARQUEOLÒGIQUES.
ESTAT DE LA QÜESTIÓ.**

Josep M. Nolla i Brufau i Lluís Palahí Grimal

**LABORATORI D'ARQUEOLOGIA I PREHISTÒRIA
INSTITUT DE RECERCA HISTÒRICA
UNIVERSITAT DE GIRONA**

ESTUDIS ARQUEOLÒGICS, 9

Dades CIP recomanades per la Biblioteca de la UdG

CIP 902.03(467.13) NOL

Nolla, Josep M. (Josep Maria), 1949-
Els Orígens de la basílica de Sant Feliu de Girona :
dades documentals i arqueològiques : estat de
la qüestió / Josep M. Nolla. -- Girona : Universitat de
Girona. Servei de Publicacions, 2011. -- p. ; cm
ISBN 978-84-8458-363-9

1. Església de Sant Feliu de Girona -- Història 2. Basíliques --
Catalunya -- Girona -- Història 3. Girona (Catalunya) --
Arqueologia

CIP 902.03(467.13) NOL

© Dels textos: Josep M. Nolla i Brufau i Lluís Palahi Grimal

© D'aquesta edició: Universitat de Girona

Juliol 2011

ISBN: 978-84-8458-363-9

Dipòsit legal: B. 32500-2011

Universitat de Girona: Servei de Publicacions

Ed. Les Aligues - Pl. Sant Domènec, 3, 17071 Girona

Tel. 972 41 82 06 - Fax 972 41 80 31

www.udg.edu/publicacions/

publicacions@udg.edu

Aquest treball ha estat realitzat dins del marc del projecte HAR2010-16458 (*Del oppidum a la ciuitas. Anàlisi de un proceso histórico en el nordeste peninsular. II. El período alto-imperial*) del Ministerio de Ciencia e Innovación.

Aprofitem l'avinentesa per donar les gràcies al rector de Sant Feliu de Girona i al senyor bisbe de la diòcesi, les facilitats concedides en tot moment per poder realitzar els treballs d'excavació i el seu estudi.

Agraïm, també, l'esforç i l'ajuda als nostres col·legues Ana Costa, Gustau Garcia i Toni Prados.

Sota les sancions establertes per les lleis, queden rigorosament prohibides, sense l'autorització per escrit dels titulars del copyright, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol mitjà o procediment –incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic– i la distribució d'exemplars d'aquesta edició mitjançant lloguer o préstec públics.

ÍNDEX

Introducció.....	7
1. El lloc i l'església de Sant Feliu de Girona	9
1.1. <i>Introducció topogràfica</i>	9
1.2. <i>Els orígens remots: Sant Feliu abans de Sant Feliu</i>	10
1.3. <i>El paper del màrtir Feliu. Cap a un canvi determinant</i>	12
1.4. <i>El lloc de Sant Feliu a l'antiguitat tardana</i>	15
1.5. <i>L'època carolíngia</i>	16
1.6. <i>L'època romànica (segles XI a XIII)</i>	17
1.7. <i>Conclusions</i>	22
1.8. <i>Annexos</i>	23
2. Excavació arqueològica de 2010	24
2.1. <i>L'ocasió</i>	24
2.2. <i>La tria dels llocs</i>	24
2.3. <i>Sondeig 1 (1000)</i>	25
2.4. <i>Sondeig 2 (1100)</i>	29
2.5. <i>El material arqueològic</i>	32
3. Interpretacions	38
3.1. <i>La fase inicial. La baixa república</i>	38
3.2. <i>L'alt i el baix imperi. Espai funerari</i>	38
3.3. <i>La construcció de l'edifici</i>	39
3.4. <i>Proposta d'interpretació de les dades</i>	40
3.5. <i>Paral·lels</i>	44
Arxius	47
Bibliografia	47

Introducció

Aquest treball que el lector té a les mans vol ser, sobretot, la presentació i la discussió del resultat d'unes modestes intervencions arqueològiques efectuades a l'interior del temple el mes de gener de 2010. Són, com podrem veure, novetats valuoses que permeten per primera vegada, a partir d'indicis tangibles, començar a fer propostes sobre l'evolució del lloc i de l'església dedicada al sant màrtir. És ben cert que queden molts interrogants per resoldre i que moltes qüestions plantejades des d'antic continuen sense resposta. Hi ha, però, dades noves ben tangibles que cal interrogar i fer parlar.

Dividirem aquest estudi en tres parts ben diferenciades. La primera pretén ser un estat de la qüestió, una introducció aprofundida sobre el problema dels orígens de Sant Feliu, on podrem veure què s'ha fet, què sabem i quina era la nostra opinió sobre aquest conjunt de dades esparses. No hem fet servir, en redactar aquesta part, els resultats de la recent intervenció arqueològica. La segona se centrarà en la descripció acurada dels treballs efectuats a l'interior de la basílica. Finalment, en el tercer apartat proposarem una nova interpretació del lloc fent servir tota la documentació, arqueològica i documental.

1. El lloc i l'església de Sant Feliu de Girona

1.1. Introducció topogràfica

L'antiga col·legiata de Sant Feliu és el temple cristià més antic de la ciutat de Girona i un dels seus monuments més valuosos i significatius.

Domina, esplèndid, un perfil urbà, conjuntament amb la Seu de Santa Maria, que resumeix la imatge tòpica d'una ciutat antiga carregada de nobles i imponents vestigis (fig. 2).

Es localitza una mica més enllà —cap al nord de Sobreportes, la porta septentrional de la Força Vella— del nucli antic de la ciutat, que d'ençà la construcció de la gran muralla manada fer pel rei Pere III (segona meitat del segle XIV / primers anys del XV), esdevingué, per la potència dels seus murs i per la solidesa del seu emplaçament topogràfic, una autèntica acròpolis o segon recinte de les defenses urbanes (fig. 1 i 2). Tanmateix, i això és important, durant una llarguíssima etapa de la seva història, l'edifici es localitzà fora murs, en àmbit plenament suburbà.

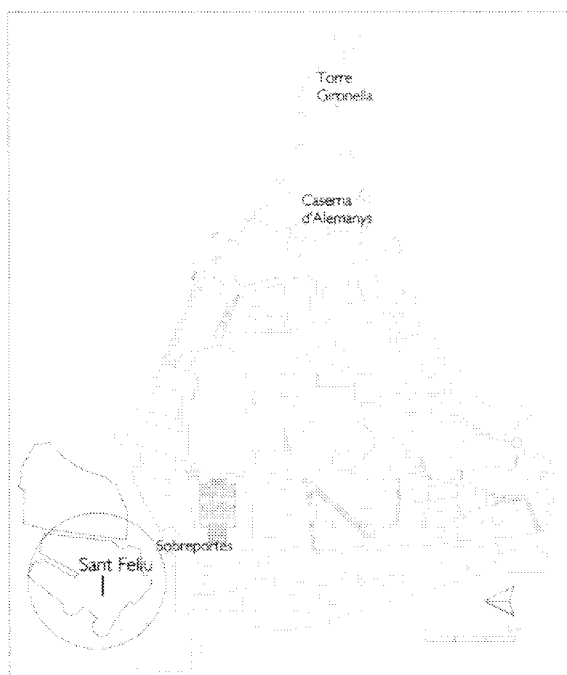

fig.1. - Situació del temple de Sant Feliu de Girona..

fig.2. - Girona. Sant Feliu en primer terme i al fons la catedral de Santa Maria, en posició dominant

Trobem l'església al costat occidental del carrer del Llop o pujada del rei Martí, l'antiga via romana fossilitzada que, de Sobreportes, anava en direcció al pont que li facilitava creuar el Galligants. Recordem que el desnivell entre el sector a tocar el riu i Sobreportes és considerable, amb un pendent fort que s'accentua especialment a l'alçada de la rectoria i capçalera del temple dedicat al màrtir. L'església i dependències annexes ocupen una superfície bastant plana, d'una certa amplada, definida, cap a l'oest i el nord-oest, per un fort desnivell que la separa dels arenys del riu Onyar. Des de tramuntana —ja ho hem dit— l'accés es fa a partir d'una costa ben marcada; cap a ponent, cal solucionar la circulació amb escales, tal com es va fer i es fa per arribar, des de baix, a la porta occidental del temple. Cap a migdia, novament, l'espai que queda més enllà de

les muralles de la ciutat es defineix per un fort desnivell que ara se salva amb una llarga pujada de fort pendent o amb unes escales (fig. 1 i 2). En direcció a llevant, aquella plataforma plana es perllonga uns pocs centenars de metres paral·lela als murs de la ciutat, fins la pujada del passeig Arqueològic, més enllà, o la davallada cap al Galligants.

Aquestes característiques orogràfiques i, especialment, l'existència, des de sempre, de l'antic camí —Via d'Hèrcules, Via Augusta, Via Pública, Camí Francès, Camí Ral...— han marcat de manera indeleble la història del lloc i d'allò que l'ha ocupat. Recordem-ho.

1.2. Els orígens remots: Sant Feliu abans de Sant Feliu

La descripció de la història del lloc, que convé realitzar diacrònicament, ha de començar, com és assenyat, per l'inici. Tanmateix, abans de fer-ho convindria recordar, molt per sobre però amb claredat, algunes qüestions que pensem que són bàsiques si volem entendre aquell espai i la seva evolució. No deixa de ser un tema d'història urbana, en la qual els fets són, sempre, interdependents.

Aquesta plataforma plana d'una superfície considerable i ben definida, pel nord i per l'oest, per uns forts pendents i penya-segats; cap a l'est per una forta pujada, molt estreta, definida per la vall del Galligants i per les muralles urbanes; i cap a migjorn novament pels murs de la ciutat i per fortes fondalades, s'ha d'entendre sempre lligada a Girona, d'on va ser l'espai suburbà privilegiat, per les característiques del lloc i per la seva proximitat. Cal, doncs, recordar en tot moment que la història de la ciutat condiciona la d'aquella àrea; aquesta va ser conseqüència d'aquella.

Recordem que *Gerunda* va ser fundada en la tercera dècada del segle I aC, versemblantment el 76 aC (Nolla i Casas, 2009, 87-89). Es tractava d'una fundació *ex nouo*, en un lloc on no hi havia hagut indicis d'ocupació però que oferia unes excel·lents possibilitats i que esdevenia la clau del camí nord-sud que controlava completament i admirablement (Nolla, 2001, 151-162; Nolla i Palahi, 2007, 213-234). La història del lloc de Sant Feliu començaria, doncs, aquests anys i no pas abans.

És un fet ben conegut i que no té excepcions que en les ciutats antigues en general, i en les romanes o romanitzades en particular, més enllà de l'àrea urbana, del *pomaerium*, espai sacre de la *ciuitas*, que normalment era ben definit per les muralles, i a redós dels camins que hi feien cap, es disposaven els espais funeraris. Es feia d'aquesta manera per diverses raons, però bàsicament per la força d'un costum antic i per conveniència. Era higiènic i segur, quan es popularitzà la cremació dels cadàvers, fer-ho més enllà dels límits urbans, però convenia no allunyar-se'n gaire, perquè el *funus* i el culte als difunts obligava les famílies a acostar-s'hi unes quantes vegades a l'any per acomplir els rituals estipulats. Una tomba a prop del nucli urbà era preferible a una de més allunyada. Era convenient, també, el veïnatge, la total proximitat del camí, de manera que les sepultures poguessin ser vistes i recordades pels caminants i viatgers. Tot llegint l'epitafi o seient un moment a l'ombra d'un *monumentum*, els difunts o difuntes que la senyorejaven, en ser recordats, continuaven vivint en la memòria dels homes i, per tant, no morien la segona mort, més aterridora, de l'oblit.

Ateses aquestes qüestions, la plataforma al nord de *Gerunda* i espais pròxims, a un costat i altre del camí principal i del secundaris, esdevenia un dels millors llocs per disposar-hi un espai funerari.

De sempre, i per raons tipològiques, s'ha suposat que per sota de l'actual temple hi hauria hagut un dels cementiris urbans. El que era una hipòtesi raonable ho han confirmat excavacions arqueològiques que han afectat la perifèria del lloc que ens interessa, i amb les quals ha estat possible identificar restes d'estructures que anirien lligades al ritual de la cremació, més antigues, i tombes d'inhumació i restes senzilles d'espais funeraris, més moderns. Aquests descobriments

s'han efectuat al costat de la base del gran campanar gòtic obrat per Pere de Coma i una mica més enllà, a la part baixa i pròxima als arenys del riu, que assenyalarien, no en dubtéssim pas, la perifèria marginal i menys valorada del cementiri (fig. 3) (Nolla i Sureda, 1999, 15-26; Canal *et al.*, 2000, 17-24). Per sota dels Banys Àrabs, l'extrem oriental d'aquesta plataforma, i seguint un camí que resseguiria puntualment la muralla nord de la ciutat, han aparegut restes notables de tombes antigues (Nolla i Sureda, 1999, 32-36, fig. 9; Canal *et al.*, 2000, 24-26); i una altra via funerària ha estat localitzada a l'entorn del camí d'accés a la porta del fòrum, més endavant, de la Canònica, a l'interior de les voltes de sosteniment del claustre de la Seu (Nolla *et al.*, 2008, 55-57 i 162-166).

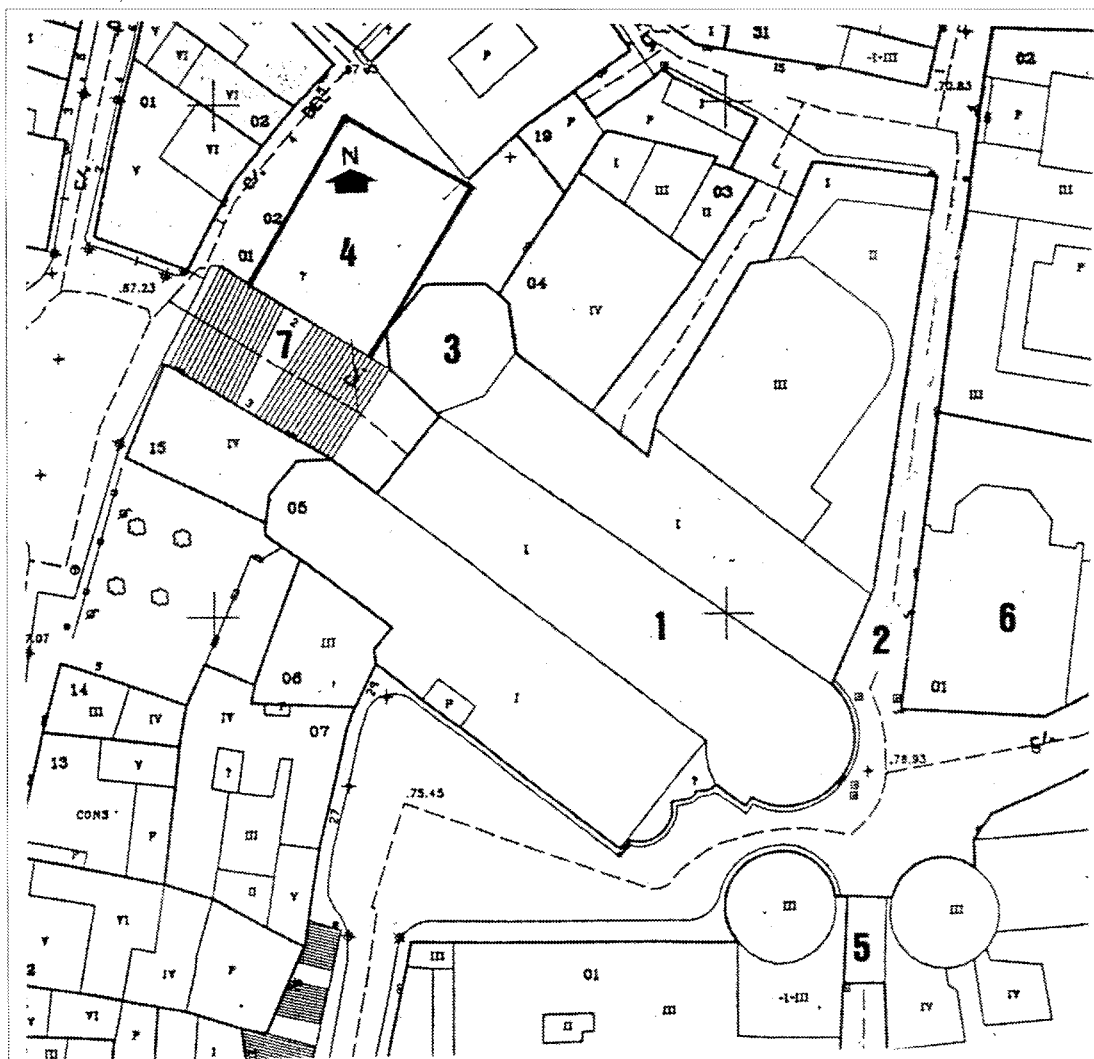

fig.3. - Àrea de Sant Feliu. 1) Temple. 2) Carrer del rei Martí o del Llop (antiga Via Augusta). 3) Campanar. 4) Sector excavat l'any 1986. 5) Portal de Sobreportes. 6) Església de Sant Lluç. 7) Escales de Sant Feliu. Indicis fermes de sepultures antigues a 1, 2, 4 i davant de 3.

El canonge Dorca, historiador rigorós i bon observador, a les darreries del segle XVIII va deixar constància, quan s'obrí el subsòl per edificar-hi la capella de Sant Narcís, propiciada pel bisbe Lorenzana, del descobriment d'unes restes potents i sòlides que han estat interpretades com la fonamentació d'un monument funerari romà (Dorca, 1807, 243-244; Canal *et al.*, 2000, 22-23). És més que possible.

Per la proximitat a la ciutat, a una de les seves portes majors, hem de suposar l'ús immediat d'aquell espai com a necròpolis des de l'origen en endavant i com una de les àrees d'enterrament més valuoses.

1.3. El paper del màrtir Feliu. Cap a un canvi determinant

En aquesta història, hi ha un abans i un després del 304. Els fets, a l'inici aparentment de poca importància, haurien agafat ben aviat una força i un prestigi que canviarien radicalment l'evolució del lloc, i posarien les bases de l'edifici actual. De fet, fou aleshores quan es van fixar les bases d'allò que va ser –i que parcialment continua essent– el temple dedicat a Fèlix. A partir d'ara, les nostres fonts deixen de ser exclusivament tipològiques i arqueològiques per esdevenir, també, textuais (cròniques, poemes hagiogràfics, textos litúrgics, cartes...) que, en comptagotes i amb enorme gasiveria, ens proporcionen molta menys informació de la que voldríem i, sovint, tan poc clara que es fa difícil treure'n conclusions concloents.

La presència històrica de Feliu (o Fèlix) no és discutible. El breu text, tantes vegades repetit, que li dedicà el gran Prudenci, que conceixia Girona d'anar i venir de *Calagurris* a Roma, és, per la proximitat en el temps, determinant (Amich, 2006, 62-67). El fet de constar en els martirologis més antics i més prestigiosos de l'Església, occidentals i orientals, si calgués, ho confirmaria (Amich, 2006, 131-137). L'existència, en aquest temple, d'un conjunt més que notable de sarcòfags marmoris amb relleus romans –hi tornarem més endavant– que sempre han estat allí, jugant un paper prestigiós, la força que assolí el seu culte, antic i potent, molt més enllà dels límits de la *ciuitas* (sobre aquest tema, Amich, 2006, 214-221), juntament amb altres proves de menor entitat o menys definitives, proven una autenticitat històrica que ningú no ha posat en dubte.

De sempre, també, el *dies natalis* del sant, la data precisa de la seva mort, es fixa en els martirologis, antics i moderns, en les calendes d'agost, el dia primer d'aquell mes estival, diada que fou, durant segles, la de la gran fira de la ciutat (Amich, 2006, 131-137).

A partir d'aquestes dades, podríem deduir que Feliu, que en els documents més antics, fins al segle X, es presenta com un laic que hauria predicat la Bona Nova, hauria estat víctima del decret de persecució dels cristians publicat a Nicomèdia per l'emperador Dioclecià el mes de febrer del 303 i que hauria afectat tot l'imperi. Per raons de distància i a partir d'altres indicis, certament no pas definitius, s'ha pensat que la condemna de Fèlix hauria tingut lloc un any més tard, el primer d'agost. No sembla probable ni l'any anterior, massa pròxim a la publicació llunyana, ni els posteriors, en decaure, a Occident, la virulència perseguidora que acabaria per deixar-se en suspens i sense executar fins la publicació dels decrets de tolerància de Galeri, Licini i Constantí, entre el 311 i 313.

Aquest fet té un significat històric evident. Cal suposar l'existència més o menys desenvolupada d'una comunitat cristiana a *Gerunda* en aquells anys. És ben conegut que l'expansió del cristianisme, com totes les creences antigues, s'efectuà a partir i a través de les ciutats portuàries i dels grans eixos de comunicació. No hi hauria res d'estrany, ans al contrari, que en la nostra ciutat, bastida sobre un camí principal i a 200 quilòmetres de distància respectivament de *Narbo*, al nord, i de *Tarraco*, al sud, una i altra capitals provincials, i a poc més de 30 quilòmetres del mar i del port emporità, hagués existit un petit conjunt de seguidors de Crist. Sigui com sigui, el que és ben cert és el judici i mort de Feliu en data ja assenyalada. No tenim constància que hi hagués altres condemnats a l'última pena, llevat del text, volgutament imprecís, de Prudenci: *Parua Felicis decus exhiberit / artubus sanctis locuples Gerunda* (*Peristephanon* 4, 29-30). És més que possible l'existència d'alguns confessors i, potser, d'alguns *lapsi*, però no pas d'altres màrtirs que –pensem– haurien estat recordats, com sovint passava.

Feliu és una figura que ens defuig. Per la importància, immensa, que tingué a l'antiguitat tardana i a l'alta edat mitjana (Castillo, 1999; Amich, 2006, 241-226, especialment), en voldríem

saber més coses, poder-ne fer un dibuix biogràfic més intens. Res de res: el nom, tan corrent i que defuig qualsevol anàlisi seriosa; la data de la seva mort; la condició de cristià, que acceptà fins a les darreres conseqüències; el seu compromís i que ho degué fer santament i amb tota la dignitat, com es pot deduir dels fets posteriors, i que no formava part del clergat; l'origen africà, l'amistat i, fins i tot, les relacions familiars amb Cugat, màrtir a *Barcino*; les circumstàncies del seu martiri, les relacions amb Sant Feliu de Guíxols i altres fets més o menys pintorescos no són sinó amaniments tardans i sense cap valor històric. Alguns procedeixen de la *passio* redactada cap a l'any 600 i inspirada en la del diaca Vicenç (Fàbrega, 1955, 320-328; Amich, 2006, 144-148), plena d'accions fantàstiques i que conté notícies interessants però amb un pes històric difícil d'avaluar, ja que la seva confecció és massa llunyana als fets que refereix: tres-cents anys pel cap baix. D'altres són textos menors, alguns dels quals ja plenament medievals (Amich, 2006, 148-178).

Retornem als fets. L'acció hagué de tenir lloc a *Gerunda*, on les autoritats havien d'aplicar el decret. Denunciat i pres per una activitat pública evident o per altres raons que ens defugen, hem de deduir que hauria estat portat davant del magistrat *iure dicundo*, i, comminat a fer sacrifici als déus, a apostatar públicament de les seves creences. En negar-s'hi, hauria estat condemnat a morir. No sabem ni com ni on. No hi ha cap tradició urbana sobre aquest tema, a diferència del que passa a València amb Vicenç, però estem en condicions de presentar a tall d'hipòtesi una teoria que –pensem– cal si més no considerar. En efecte, pensem que la raó de ser de l'important cementiri tardoantic del Mercadal (Canal et al., 2003, 274-279), al qual podria fins i tot atribuir-s'hi una basílica, que no havíem sabut explicar convenientment, podria correspondre al lloc físic de la mort de Feliu, en lloc suburbial a molt poca distància de la porta meridional de la ciutat, i espai de celebració de *nundinae* bastant abans del 1000. A partir d'aquí, cal deduir que els familiars i/o amics n'haurien reclamat legalment les despulles per poder procedir al *funus*, a l'enterrament, que no era possible, ni legalment ni religiosament, negar a ningú, llevat, molt excepcionalment, de convictees de crims esgarrifosos. En un lloc d'un cementiri, propietat d'algun dels parents, amics o seguidors, dins d'una àrea funerària o d'un monument ja existent, potser ocupant un espai no fet servir, haurien estat sebollides les seves despulles. Per l'exemple, per les circumstàncies i per la vida que hauria menat abans de la seva mort, i dins d'una tradició ben pagana, adaptada i modificada pels cristians, aquell *sepulchrum* que devia ser, inicialment, senzill i modest, hauria esdevingut lloc de visita freqüent i d'oració, record del sant i peça clau en la cohesió del grup, de l'Església gironina que té el seu origen històric en aquest fet.

D'ençà de la promulgació dels decrets de tolerància, el que es devia fer discretament agafaria volada i intensitat fins a un punt on caldria l'ordenació de l'espai i la seva gestió.

Podem deduir, pensem, el lloc on el màrtir fou sebollit. El pes, brutal, dels fets posteriors així ho confirma. En efecte, hauriem de suposar que la tomba de Feliu s'obrí al cementiri urbà que es localitzava immediatament més enllà de la porta septentrional (Sobreportes), en aquesta ocasió al costat de ponent de la Via Augusta. El lloc just i precís ens defuig, però no seria absurd situar-lo dins del presbiteri actual. Probablement, no pas just al costat del camí que cal suposar ocupat per antics monuments funeraris, sinó una mica més enllà. Era un dels cementiris principals de la ciutat i oferia l'avantatge de la proximitat i de la comoditat. No oblidem que un xic més enllà de la porta septentrional es localitzava el fòrum urbà, el centre polític, sacre i econòmic de la *ciuitas*, l'àrea més prestigiosa de la ciutat (Nolla et al., 2008, 158-183, fig. 153 i 155; Nolla i Palahí, 2010, 7-29).

Elucubrar sobre el fet físic de la tomba queda fora de lloc. Ni les excavacions ho permetran esbrinar. Si de cas, localitzarem l'indret monumentalitzat d'una fase molt més avançada que haurà destruït o esborrat els senyals de la sepultura primigènia que, com sempre, cal suposar de gran simplicitat. L'exemple de Santa Eulàlia de Mèrida, ben excavat i interpretat, o els llocs de Tarragona lligats amb el martiri de Fructuós, Auguri i Eulogi ens ho confirmen plenament (Mateos, 1999; López, 2010, 351-379; Muñoz Melgar, 2010, 381-396).

Unes dades indirectes però contundents ens informen, segons pensem, del pas subsegüent. El conjunt de vuit sarcòfags decorats de marbre que es conserven, avui, encastats en els murs late-

fig. 4. - Sant Feliu de Girona. Sarcòfag decorat obrat a Roma amb escenes del Vell i del Nou Testament. Considerat per la tradició el sepulcre del sant màrtir (Jordi S. Carrera/Bisbat de Girona).

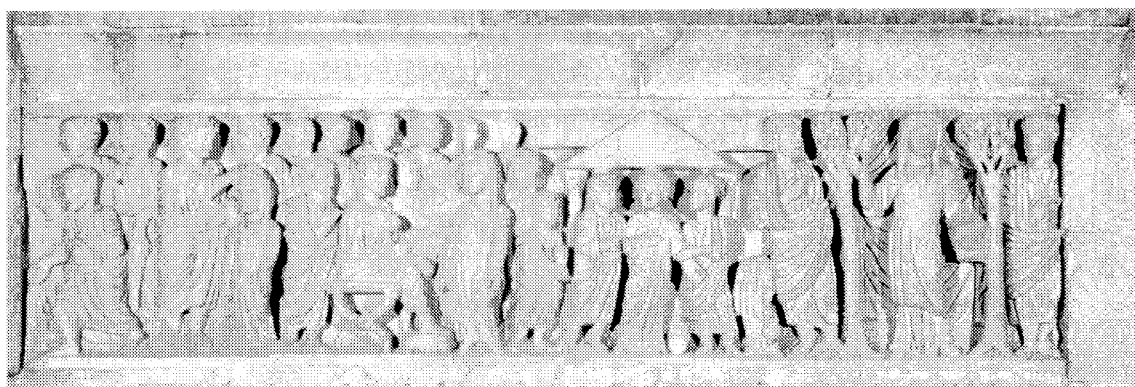

fig. 5. - Sant Feliu de Girona. Sarcòfag decorat obrat a Roma amb la representació de la història veterotestamentària de Susanna i els vells (Jordi S. Carrera/Bisbat de Girona).

rals del presbiteri del temple (fig. 4 i 5) constitueixen un conjunt espectacular, antic i únic que convé explicar i que ens dibuixa un fil, tènue i quasi imperceptible, que cal resseguir (Amich, 2000, amb bibliografia).

Del grup, el més antic, de cap al 220-230, de marbre de Paros i obrat en taller romà, és de temàtica clarament pagana i narra, d'esquerra a dreta, el rapte de Prosèrpina (Claveria, 2001, 12-13, 52-54 i 91-96, especialment). Els altres set són més recents, també de taller romà i obrats en marbre de *Luni*. Un narra una complexa cacera de lleons, tema funerari recurrent en moltes cultures; n'hi ha dos d'estrigilats, un d'ells amb la imatge central de l'orant i un Bon Pastor a cada un dels extrems, i l'altre, amb la representació central ocupada per l'orant enmig de dos personatges masculins, una escena a l'esquerra, amb l'arrest de Pere i una altra a la dreta, amb Crist guarint el cec de naixement. Els altres quatre, més complexos, presenten tota la cara frontal de la caixa obrada amb un seguit de temes diferents, disposats sense solució de continuïtat, amb miracles de Crist, fets referent a Pere o episodis de l'Antic Testament, llevat d'un, on es narra en cinc escenes, que cal llegir de dreta a esquerra, la història veterotestamentària de la casta Susanna i els vells pèrfids. El conjunt es data entre el 310 i el 325 o molt poc més enllà. L'antigor, la qualitat dels objectes, el seu origen romà –alguns han estat atribuïts al taller que obrà el sarcòfag anomenat del Dogmàtic–, en fan un grup uniforme i de gran valor (Sotomayor, 1975; Sotomayor, 1976, 679-696).

En relació amb allò que ara ens interessa —la història del lloc—, què poden significar?

Certifiquen primerament la cristianització d'una part de l'aristocràcia urbana, la classe dirigent, els *curiales*. Només així es pot explicar l'adquisició d'uns productes sofisticats, costosos i que denoten, per part de qui els comprà, un alt nivell cultural, relacions i coneixences. Eren, els de tema cristià més palès, sis de vuit, expressió viva de la fe, de les seves creences. En segon lloc, denoten la força amb què aparegué a *Gerunda* la voluntat de sebolir-se en la proximitat immediata del sant, la *tumulatio ad sanctos*, una manera de fer que defineix el món funerari cristià d'ençà del segle IV, la voluntat de cercar el contacte de la tomba d'un màrtir tot esperant els beneficis d'aquest veïnatge, intercessor davant de Déu a l'hora del Judici (Duval, 1988).

Aquestes circumstàncies, excepcionals, i allò que sabem que succeí en altres grans centres martirials —les excavacions de l'església de Santa Eulàlia, a Mèrida, en són una esplèndida mostra— ens fan suposar, tot manifestant que no deixa de ser una hipòtesi que només l'exploració arqueològica podria resoldre convenientment, que es produí el procés clàssic, però no és possible, de moment, fixar-ne el ritme. Atesa la proximitat entre la mort de Feliu i la Pau de l'Església, després de la publicació del decret de Tolerància de Milà (313), i el fet que, a les províncies que depenien del cèsar Constanci Clor, primer, i del seu fill Constantí després, la persecució contra els cristians va decaure d'intensitat ràpidament, hem de suposar que la tomba del màrtir, coneguda per la comunitat i respectada, hauria esdevingut un dels punts bàsics per consolidar i expandir la nova religió. Una certa monumentalització del lloc hauria hagut de ser el pas immediat i necessari per organitzar les visites i la voluntat de sebolir-se al seu entorn. Com passa sempre, el primer *martyrium* degué ser molt simple, i potser hauria estat necessària una ampliació que hauria acabat bastint una basílica martirial. Si això fou així, el moment en què es produí i a través de quin procés són informacions que ara com ara se'ns escapen.

1.4. El lloc de Sant Feliu a l'antiguitat tardana

Les fonts de l'antiguitat tardana sobre l'església de Sant Feliu són esparses però no pas inexistents. De fet, és l'únic edifici de Girona de l'època que se'ns fa palès, amb més ombres que llums, certament, però de manera diàfana, fet que tradueix —pensem— la importància extraordinària del monument com a conseqüència del prestigi enorme del culte martirial.

Les primeres notícies fermes se situen cronològicament en els darrers anys del segle VI. Gregori de Tours recordava en *De gloria martyrum* la història d'un robatori sacríleg ocorregut en l'església del sant (Canal *et al.*, 2000, 34-35; Amich, 2006, 72-76). Julià de Toledo, tot narrant la campanya del rei Vamba contra el "tirà" Pau, el 673, explicava el pervers robatori de la corona d'or que el rei Recared (586-601) havia obsequiat a la sepultura de Feliu i que el rebel hauria pres per cenyir-la com a monarca. Després de la derrota, Vamba l'hauria retornat al seu lloc (Amich, 2006, 99-104, especialment 104). La consagració de la corona hauria tingut lloc poc després del 589 (García Moreno, 2003, 31-43).

Altres informacions tan poc substancials ens recorden l'existència, durant el segle VII, del sepulcre del màrtir sense, però, proporcionar-nos-en dades més explícites (Canal *et al.*, 2000, 30-35; Amich, 2006, 200). En la breu biografia que féu del bisbe gironí Nonit, Ildefons de Toledo (*De uiris illustribus*, 9) (Amich, 2006, 90-94 i 233) evoca, tot recordant-nos que havia estat monjo, que professà una gran devoció devers Feliu, el sepulcre del qual visitava assíduament (*adhaerens instanter obsequiis sepulchri sancti Felicis martyris*). Fixem-nos bé que parla només de la tomba del sant, que podríem suposar que es trobaria dins d'una basílica. No hi ha, en tot el segle VIII, cap notícia clara sobre el temple de Sant Feliu.

1.5. L'època carolíngia

A partir del 785, sota el domini carolingi, la situació canvià radicalment. Caldrà, però, esperar al segle següent per tornar a tenir notícies del conjunt. Documents de tota mena, preferentment episcopals (judicis, donacions, reconeixements...), ens donen compte de l'existència de Sant Feliu de Girona com un temple, una basílica que era, en un principi, *sedis Gerundae*, església catedral en solitari i, ben aviat, catedral amb Santa Maria. Un nombre significatiu dels documents precisaven la situació específica d'ambdues esglésies, una fora murs i l'altra dins del recinte murat (Canal *et al.*, 2000, 35-45). A partir de mitjan/segona meitat del segle X i, sobretot, des del segle XI, Santa Maria esdevingué en solitari l'església catedral, tot i ser evident el pes de Sant Feliu, que continuava gaudint d'una situació de privilegi, record permanent d'un passat conjunt.

El 881 s'escriu, per exemple, *...de Sancta Maria et Sancto Felice, quod sita est in Gerunde vel iusta ipsa civitate* (Sobrequès *et al.*, 2003, document núm. 52, 94-95). O el 888, *...in honore Sancte Dei genitricis Marie atque Sancti Felicis martyris Christi basilicas qui in Ierundensis continent... concedimus ad supradictas basilicas in honore beata Dei genitricis Marie atque Sancti Felicis...* (Sobrequès *et al.*, 2003, document núm. 65, 103-104). El 892 es diu *...de Sancta Maria quod est infra muros Gerunda civitate et Sancto Felice qui est fundatus ante Gerunda ciuitate...* (Sobrequès *et al.*, 2003, document núm. 80, 115-116). O, en un altre document del mateix any, *...in nomine Sancte Marie, matris Christi, que est sita infra muros civitatis Gerunde et in nomine de Sancto Felice, martire Christi, qui est iuxta iamdictam civitatem* (Sobrequès *et al.*, 2003, document núm. 82, 117-118).

De vegades hi ha errors. En la butlla del papa Formós de 892, escrita a la llunyania, a Roma, en un llatí excel·lent, podem llegir: *...a partibus Sancte Marie et Sancti Felicis que sita est infra muros civitatis Gerunde*. (Sobrequès *et al.*, 2003, document núm. 83, 118-120), on la cocatedralitat s'esvaeix i de dos temples se'n fa un. Una dada interessant, de l'any 908, ens refereix l'entronització, a Sant Feliu, del bisbe Guigó (*facta est citra portam Gerunde ciuitatis in ecclesiam Sanctissimi Felicis, Christi Martyris...*). És, que en tinguem constància, l'única notícia d'aquestes característiques per a l'època carolíngia (Sobrequès *et al.*, 2003, document núm. 127, 146-148). No és pas poca cosa.

L'any 893 la descripció topogràfica es fa, encara, més precisa: *...per vocem Sancte Marie virginis que est sita infra muros Gerunda civitate et Sancti Felicis martiris Christi qui est fundatus ante portas Gerunda civitate* (Sobrequès *et al.*, 2003, document núm. 84, 119-122).

Recordem que la tomba del màrtir continuà essent un pol d'atracció importantíssim. L'epitafi del bisbe *Seriusdei*, de l'any 906, que es conserva encastat en el mur del presbiteri de temple, ho palesa amb una certa credibilitat (Canal *et al.*, 2000, 44-45, fig. 17) (fig. 6). Degué ser, durant segles, el lloc principal d'enterrament dels bisbes gironins.

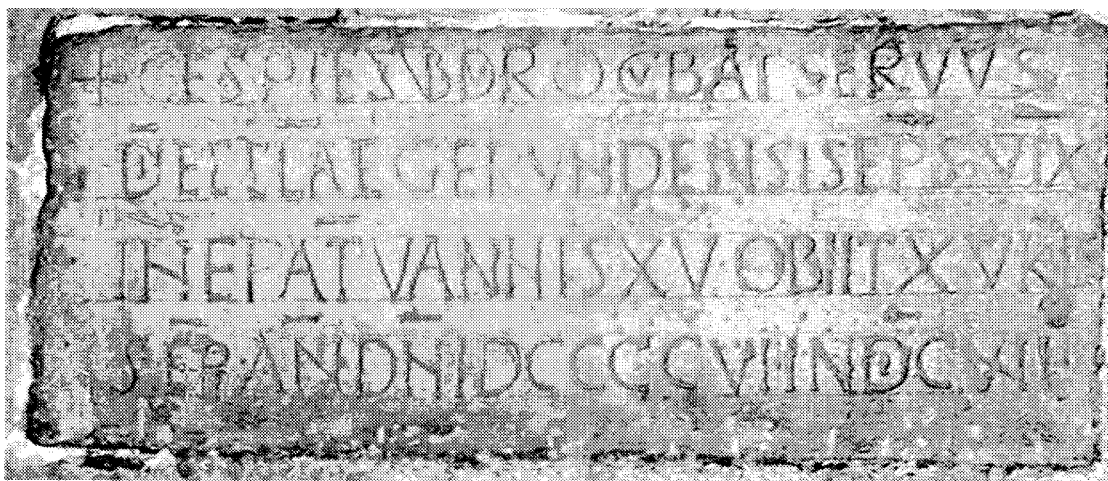

fig. 6. - Sant Feliu de Girona. Epitafi del bisbe *Seriusdei*.

Hi ha un document, el testament de Guadamir, de 976, que ens aporta dades noves que fan referència al burg (*burgus*) de Sant Feliu i a l'existència d'una mansió i casal on habitava aquell personatge important, arxipreste i abat de Sant Feliu de Girona. El text ens recorda que havia dictat el testament *in ipso burgo de predicta civitate, in mansione Sancti Felicis martiris, in sua domo, in suo lecto*. I una mica més enllà feia unes deixes *ad opera Sancti Felicis i ad opera Sancta Maria* (Sobrequès *et al.*, 2003, document núm. 435, 386-389). És, que sapiguem, la primera menció del burg de Sant Feliu, un nom molt precís que en context gironí significa barri suburbà amb personalitat. Aquest nom esdevingué corrent a partir de la segona meitat del segle XI, quan el nucli a redós de Sant Feliu inicià un ràpid procés de creixement a partir d'una sèrie d'establiments que deixen sempre de banda el nucli central del burg a l'entorn de la basilica, que no entra en la documentació fins al segle següent (Canal *et al.*, 2000, 53-59). Haviem sospitat que això s'explicava perquè a l'entorn de la basilica martirial s'hi hauria desenvolupat, des d'època molt antiga, un nucli eclesiàstic absolutament necessari per donar servei a la basilica martirial, als pelegrins i, quan Sant Feliu va ser església catedral i catedral, l'*episcopium*, el palau del bisbe i les dependències episcopals imprescindibles. Imaginàvem que aquestes construccions es localitzarien a redós del temple, per força cap al nord, en no ser possible bastir-les cap a migdia per la proximitat immediata de la muralla; potser s'estendria cap a l'altre costat de la via, a llevant, justament en un espai molt concret, no gaire gran, tal com podria indicar la documentació de la segona meitat del segle XI, que comentarem on pertoca. Ara sabem de l'existència d'un casal (*mansione i domo* en el document acabat d'esmentar) en aquell lloc que confirma, per a dates avançades, aquella hipòtesi. Els mots utilitzats (*mansio i domus*) ens defineixen un (o uns) edifici(s) noble(s). Podria tractar-se, amb les reformes i modificacions que vulguem, de la conversió d'algun d'aquells edificis antics, de servei i complementaris de la basilica, en residència de l'abat.

Un altre aspecte que cal recordar és la deixa a l'obra de Sant Feliu. A quina obra? De millores i manteniments o de reformes més importants i significatives de l'antiga basilica? No ho podem saber de cap manera. Recordem que, paral·lelament, hi hagué una altra deixa a l'obra de la seu de Santa Maria, que coincideix més o menys en el temps, a altres deixes i a aquells treballs. És mèrit de mossèn Gros haver posat de manifest una circumstància que, fins ara, havia passat per alt, que és d'un valor notable per a la història d'aquests temples i de la ciutat en el darrer terç del segle X i que es veuria, en part, confirmada en aquestes deixes que estàvem comentant. Recordem que en el testament del comte-bisbe Miró Bonfill, dictat el 22 de febrer de l'any 979, aquest il·lustre personatge donava l'alou de Falgons (Pla de l'Estany) a la Seu de Santa Maria i a l'església de Sant Feliu de Girona *sicut in ipsa scriptura de dotalia resonat* (Gros, 2004, 270-278). És, doncs, la confirmació d'una dotalia feta anteriorment però, potser, no executada. Conclou que la *scriptura dotalia* hauria de referir-se a una nova consagració de la catedral gironina o de Sant Feliu, o bé dels dos temples alhora. Posa, referint-se, a Sant Feliu, en relació amb aquest fet, a tall d'hipòtesi, amb la "invenció" del cos de Feliu, fet que recorda l'epitafi en vers escrit pel bisbe i abat Oliba, el seu nebot, que era damunt la seva tomba a Ripoll. Planteja la possibilitat més que raonable que en aquelles obres haguessin estat trobats el conjunt de sepulcres romans al seu redós que haurien confirmat que es tractava de les despulles del màrtir. La deixa de Guadamir confirmaria aquestes obres, el volum i l'amplitud de les quals, sense altres dades, se'ns escapen. Potser també s'haurien realitzat reformes substancials a Santa Maria que, tanmateix, no van estalviar la necessitat d'una obra nova endegada uns pocs anys després sota el guiatge del bisbe Pere Roger.

1.6. L'època romànica (segles XI a XIII)

La urbanització del burg de Sant Feliu s'inicià, tímidament, a mitjan segle XI, i va anar guanyant força en el segle següent, primer en tot el sector a llevant de l'antiga Via Augusta i tota la

riba del Galligants i, més endavant, al nord de l'illa ocupada pel temple i cap a ponent, com a conseqüència de la necessitat d'espai constructiu en una ciutat que creixia i per l'obertura d'un nou vial (actuals carrers de Ballesteries, Calderers i de la Barca) que creava un nou eix viari sense canvis de nivell que facilitava la circulació nord-sud (i viceversa) sense travessar el clos emmurallat (Canal *et al.*, 2000, 60-70 i 81-96) (fig. 7).

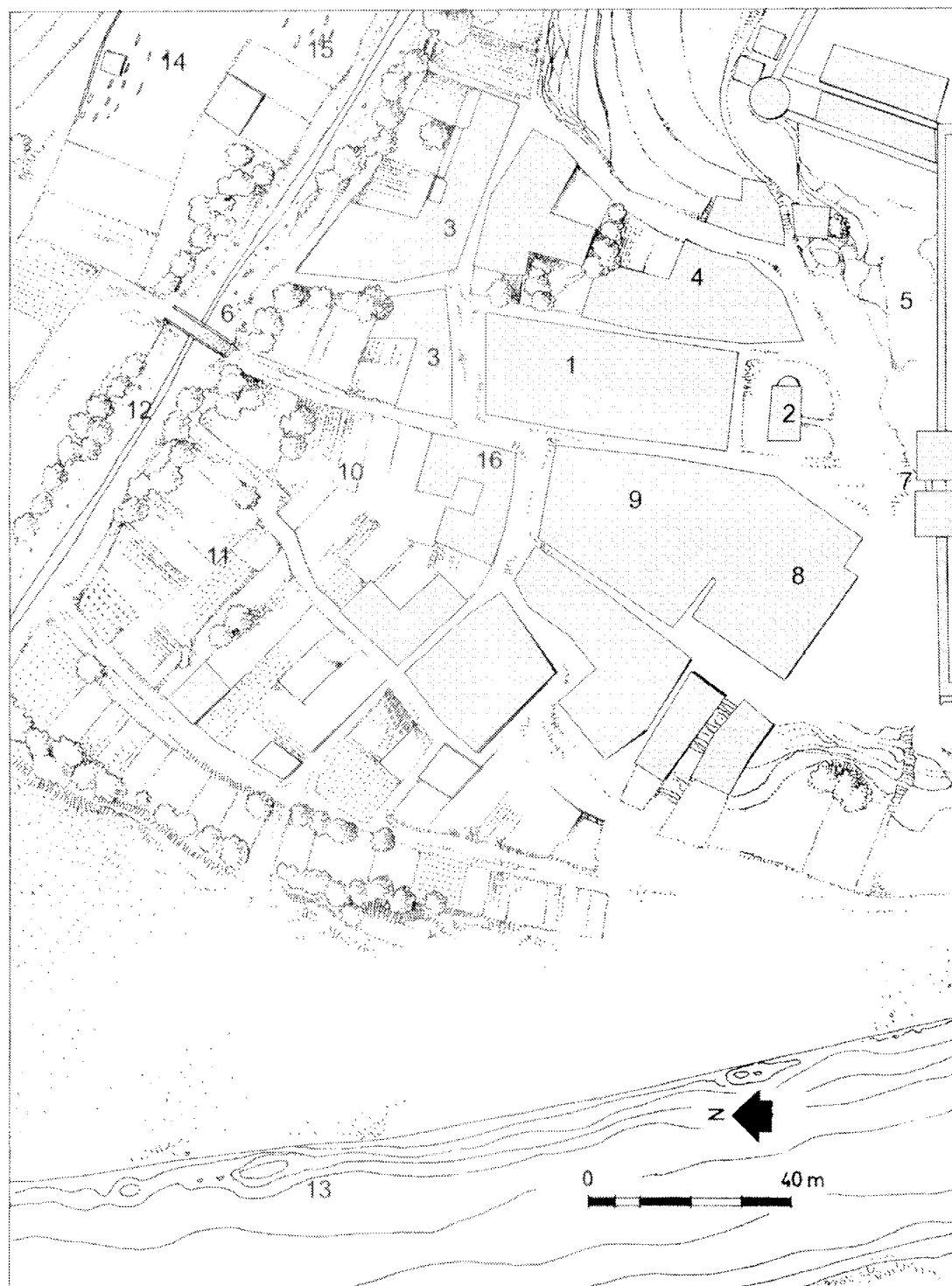

fig.7.- El burg de Sant Feliu a finals del segle XI i inicis del XII (Canal *et al.*, 2000, fig. 21). 1) Forn de coure pa. 2) Capella de Sant Just. 3) Alou de Guillem Constants. 4) Alou comtal. 5) Era comtal. 6) Pont vell. 7) Portal de Sobreportes. 8) Església de Sant Feliu. 9) Claustre i cementiri. 10 i 11) Alou de Joan Ramon o començament del segle XI. 12) Riu Galligants. 13) Riu Onyar. 14.- Cementiri localitzat dins de Sant Nicolau. 15.- Cementiri de Sant Pere de Galligants. 16.- Construccions dubtoses.

Els primers documents sobre aquest indret fan referència al sector que es localitza a l'est de la via i del lloc que es troba immediatament davant de la capçalera i sagristia de l'actual església, espai ocupat actualment per l'església de Sant Lluç i pel convent de monges de clausura. És un sector que intuïm que va ser ocupat per cases i construccions lligades a Sant Feliu i a les seves dependències, allò que el 976 s'anomenava amb tota claredat *burgus*. En un primer document de 1063 s'escriu que el bisbe Berenguer donà als canonges de la Seu el forn de pa de domini episcopal situat en el burg de Santa Maria, al costat de les cases d'Adals, propietari útil del forn, i les de Maria Aule, sense especificar les afrontacions (Marquès, 1993, document núm. 127, 250-252). Un document de 1078, més aclaridor, ens permet reconstruir l'espai: Eliardis, vídua d'Adals, confirmava *domos, mansiones et furno* als seus fills Pere, Arnau, Ramon i Martí, situats fora murs de la ciutat, en el burg de Sant Feliu. El conjunt afrontava a occident i orient amb carrers, i a migdia amb una casa. És interessant observar, primerament, que aquest conjunt definia una illa de cases. Més enllà, no era edificat. En segon lloc, l'existència d'un forn l'origen del qual se'ns escapa posa de manifest, novament, la densitat necessària d'aquell burg per fer rendible un establiment d'aquelles característiques (Marquès, 1993, document núm. 144, 272-273) (fig. 7).

Del nucli antic i religiós del burg de Sant Feliu, on s'alça, ara, l'església i les dependències annexes, no en sabem res fins ben entrat el segle XIII, un buit enorme que, només parcialment, podem omplir amb suposicions raonables. Fem un cop d'ull a les notícies conegudes: amb data de 1230, se'ns explica que Ramon de Bas, abat de Sant Feliu, va establir Guillem Barral en una casa que limitava a llevant amb el cementiri parroquial; a migdia, amb el mur nou del temple; i, a ponent i tramuntana, amb altres cases de Berenguer de Sant Jaume (ADG, *Pergamins de Sant Feliu*, inv. 56; Canal *et al.*, 2000, 88, fig. 28). La imatge que en resulta és d'una zona densament edificada. Altrament, se situava, en aquest sector, un cementiri d'origen imprecís però que hem de suposar molt antic, i com a límit meridional de tot això, el mur nou de l'església. Del mur nou, se'n parlarà més endavant.

D'altres documents, un xic més moderns, ens permeten resseguir la història d'aquelles cases i, en general, de tot el costat al nord de la basílica martirial. L'any 1233, Guillem Barral va vendre les seves cases del costat del cementiri al seu veí, el clergue Berenguer de Sant Jaume: hi tornem a trobar les mateixes referències (cementiri, mur nou...) amb la diferència que s'esmenta, en aquesta ocasió, un carreró que separava les cases del cementiri, i que pensem que podria correspondre al que conduïa a la porta septentrional del temple (un precedent de l'actual) i que posava en relació directa la necròpolis i la basílica (ADG, *Pergamins de Sant Feliu*, inv. 63; Canal *et al.*, 2000, 88, fig. 28). Les cases d'en Barral i d'en Berenguer de Sant Jaume van ser donades a Ramon de Sant Jaume, clergue i cabiscol, nebot de l'anterior, l'any 1250 (ADG, *Pergamins de Sant Feliu*, inv. 164 Canal *et al.*, 2000, 88, fig. 28) (fig. 8).

En relació amb el temple, un document de 1228 ens informa de l'existència d'una capella dedicada a Sant Jaume (ADG, *Pergamins de Sant Feliu*, inv. 53; Canal *et al.*, 2000, 90).

Al costat est del cementiri, a tocar la pujada del rei Martí (o carrer del Llop), davant del forn de pa, s'hi trobaven algunes cases. L'any 1239, el canonge Pere de Pau va establir, amb permís per fer-hi cases, un habitatge a la vídua Guilleuma que tenia per límit, a ponent, el cementiri; a nord i sud, d'altres cases; i a llevant, la *via publica que intrat in civitatem* (ADG, *Pergamins de Sant Feliu*, inv. 78; Canal *et al.*, 2000, 88, fig. 28).

Cap a tramuntana de la necròpolis també es trobaven cases que tancaven l'illa: l'any 1264, Bernat de Santmartí va vendre al cabiscol Ramon de Sant Jaume una casa que afrontava amb carrers a nord i a l'est, a migdia amb el cementiri i a ponent amb les cases de Pere de Sasserra (ADG, *Pergamins de Sant Feliu*, inv. 164; Canal *et al.*, 2000, 87, fig. 28). A tocar, es trobava la casa que Arnau Rafart va vendre al clergue Arnau de Camps l'any 1287, que afrontava a cerç amb altres cases d'en Camps, a l'oest amb el cementiri i a orient amb el carrer del Llop (ADG, *Pergamins de Sant Feliu*, inv. 214; Canal *et al.*, 2000, 89, fig. 28).

Aquest cementiri septentrional, d'ençà de la primera meitat del segle XII, com a mínim, seria un claustre mínimament monumentalitzat (*infra*) (fig. 8).

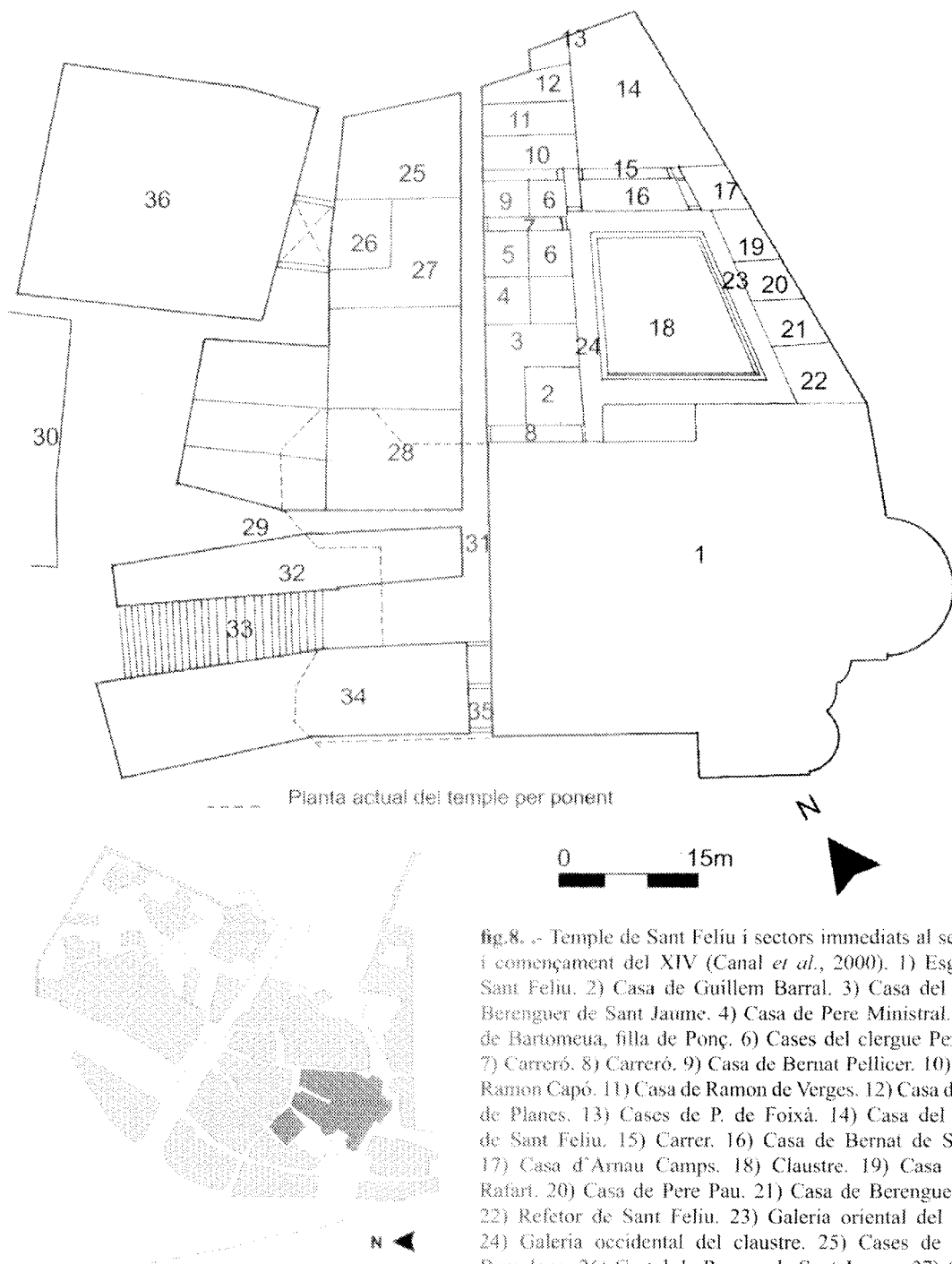

fig.8. - Temple de Sant Feliu i sectors immediats al segle XIII i començament del XIV (Canal *et al.*, 2000). 1) Església de Sant Feliu. 2) Casa de Guillem Barral. 3) Casa del cabiscol Berenguer de Sant Jaume. 4) Casa de Pere Ministrat. 5) Casa de Bartomeua, filla de Ponç. 6) Cases del clergue Pere Serra. 7) Carreró. 8) Carreró. 9) Casa de Bernat Pellicer. 10) Casa de Ramon Capó. 11) Casa de Ramon de Verges. 12) Casa de Bernat de Planes. 13) Cases de P. de Foixà. 14) Casa del cabiscol de Sant Feliu. 15) Carrer. 16) Casa de Bernat de Sanmartí. 17) Casa d'Arnau Camps. 18) Claustre. 19) Casa d'Arnau Rafart. 20) Casa de Pere Pau. 21) Casa de Berenguer Fuster. 22) Refetor de Sant Feliu. 23) Galeria oriental del claustre. 24) Galeria occidental del claustre. 25) Cases de Bonanat Barcelona. 26) Cortal de Ramon de Sant Jaume. 27) Cases de P. Alberger. 28) Hospici de Balaguer. 29) Carrer. 30) Celler de Balaguer o de l'abat. 31) Carrer del portal de Balaguer. 32) Illa de cases. 33) Escales de Sant Feliu. 34) Illa de cases. 35) Voltes de les cases de Feliu de Socarrats. 36) Illa de cases.

La intensificació de la urbanització de l'alou de Sant Feliu, ocupant les parts baixes de la zona, a prop dels arenys de l'Onyar, ens permet recollir notícies referides a les escales de Sant Feliu, el precedent de la graonada monumental barroca que, salvant el fortíssim desnivell, posava en contacte la part baixa del burg amb l'església. Un document sense data que convé situar, tanmateix, entre 1220 i 1230, i que conté la concòrdia entre l'abat Ramon de Bas i el canonge Pere de Pau, sobre unes cases que havien estat de Pere de Mercadal, difunt, cabiscol de Sant Feliu, ens les localitza tocant *in escala dicte ecclesie* i del seu clos o claustre (*clausum*, s'escriu en el text) (ADG, *Pergamins de Sant Feliu*, sense data; Canal *et al.*, 2000, 91-92). És la primera menció de l'escalinata, que hem suposat que no hauria de ser gaire més antiga perquè no consta en cap dels altres documents anteriors que parlen d'aquesta zona, escassos certament, però sobretot per raons de funcionalitat: l'ocupació de tota aquella zona baixa era d'aquell moment, quan una obra d'aquelles característiques es feia necessària. En relació amb el *clausum*, proposariem interpretar-lo com el tancat de l'àrea funerària meridional i espais adjacents (fig. 8).

D'aquests mateixos anys tenim les primeres referències a la pujada de Sant Feliu i a les cases que s'hi edificaren. L'any 1210, el batlle reial Martí de Vic va llogar unes cases a Provençal, jueu, fill de Bonijude, que les havia adquirit i que es localitzaven entre el mur de la ciutat, a l'est, i la *carraria que vadit ad ecclesiam Sancti Felicis*, a occident. Se situaven al començament de la pujada i devien ser molt noves. El carrer, ara de Ballesteries, era de molt a final del segle XII, i les cases més antigues van començar-s'hi a bastir el 1205. Era el punt de sortida de la urbanització d'un sector nou i de l'obertura d'un nou vial d'accés al temple (AHCG *Hospital*, 367; Canal *et al.*, 2000, 92).

Les notícies sobre l'església de Sant Feliu i àrees annexes, entre el segle XI i el XIV, són escadusseres. Aplegarem, a continuació, totes les dades conegudes, de valor molt desigual, per veure què ens defineixen.

Sobre la construcció d'un nou temple, les primeres notícies les trobem en un petit grup de testaments datats entre final del segle XI i començament del XII, que passem a analitzar. El primer que coneixem és del sagristà Bernat Guillem, de 1081, en el qual deixava 10 unces d'or cuit *ad rellas Sancti Felicis*. La referència a les reixes del temple ens fa pensar, més aviat, en la construcció d'un tancat, potser d'un dels cementiris que envoltaven la basílica, probablement el meridional, si pensem en la indicació que ens ha recollit la Talla de 1360 quan esmenta el carrer que puja cap a Sant Feliu com *la traversa que puja tro al reixes de Sant Feliu* (Guilleré, 1994, 111; Canal *et al.*, 2000, 139). No sembla, altrament, que en aquells anys s'estiguessin fent obres de més volada, car el testador deixa de manera molt precisa diverses quantitats als nombrosos treballs que s'executaven a Santa Maria (al cloquer, a les portes, a l'absis) i semblaria raonable que hagués fet el mateix amb Sant Feliu si hagués estat necessari.

Més informació ens aporten dos documents de començament del segle XII. El primer és el testament de Gaufred Bastons, senyor de Cervià de Ter, que l'any 1102 deixà 10 sous de plata *ad opera Sancti Felicis Gerunde* (To i Bellver, 1987, 25-26; Canal *et al.*, 2000, 107). Més explícita resulta una altra deixa testamentària feta per Ermengarda, l'any 1107, *ad opera ipsius domui claustris*, per a la construcció del claustre del temple (*domus*) (ADG, *Pergamins de la Mitra*, 25; Canal *et al.*, 2000, 107-110). Com la seu de Santa Maria, Sant Feliu es dotà d'un claustre que es construïa (o es monumentalitzava) a l'entorn del 1100.

Al llarg del segle XII les fonts consultades romanen mudes sobre l'antiga església martirial. No va ser fins als inicis de la centúria següent que tornem a trobar informació sobre el sector septentrional de l'església (cementiri, carreró, cases i *mur nou*) que hem comentat una mica abans. Podria ser que aquest mur nou —sembla el més raonable— fos el primer senyal d'unes obres noves, de llarg abast, que s'haurien iniciat i que havien de significar la substitució completa del vell edifici, més o menys modificat, per un de nou. Aquells anys, també ho hem vist, s'hauria bastit l'escalinata de ponent, precedent de l'actual, una altra obra de volada que sembla anar en aquella mateixa direcció.

Confirmarien aquesta opinió tot un seguit de deixes testamentàries. El 1225, Elisenda de Vilademany va donar 30 sous *operi Sancti Felicis* (Marquès, 1997, document núm. 135,205-208). L'any 1243, Bernat de Sitjar dictava *dimitto Sancto Felici Gerunde XXX solidos, operi eiusdem, X solidos*. La referència a l'obra és única en el text, on es feien moltes donacions a moltes institucions religioses (Marquès, 1997, document núm. 189, 271-276; Canal *et al.*, 2000, 108).

Semblaria, doncs, defensable fixar en aquells anys l'inici de la construcció del nou temple, durant la primera meitat del segle XIII. La seva edificació es juxtaposà en el temps a l'expansió d'aquell burg cap al riu que va fer necessària la gran escala i, potser, la monumentalització de la façana de ponent. Se'n conserva, d'aquella obra, els murs i els pilars de la nau central fins a l'alçada del trifori, una obra típica del romànic avançat del segle XIII. Convé recordar que el temple antic i aquell del segle XIII eren més curts que l'actual. La darrera crugia occidental és una ampliació del segle XV (Canal *et al.*, 2000, 107-110).

1.7. Conclusions

A tall de resum podem dir, amb seguretat, que la tomba del màrtir generà de seguida un procés de conservació i de revitalització del lloc que degué passar per diversos estadis —no sabem quants ni a quin ritme— de creixement i magnificència. Molt probablement, la disposició de la tomba primigènica hauria fixat la peculiar orientació del temple actual, fortament esbiaixada cap a sud-est, un fet inexplicable si no és d'aquesta manera. A partir de la darrerria del segle VI o principi de la següent centúria és un bon moment per suposar la construcció d'una nova basílica, fet que concordaria amb les conseqüències del III Concili de Toledo (589) i, sobretot, amb l'enorme prestigi que el culte de Feliu assolí a Hispània i a les Gàl·lies, només per sota del de Vicenç i equiparable al d'Eulàlia de Mèrida (Castillo, 1999; Amich, 2006, 214-218). Un temple martirial de prestigi exigia unes condicions determinades. Com a mínim un (o uns) *xenodochium*, un alberg de pelegrins i altres dependències lligades al bon funcionament del culte.

Les dades textuais ens recorden que fins al tercer decenni del segle IX l'església catedral de la diòcesi de Girona era Sant Feliu. Santa Maria és una creació carolíngia *ex novo* que no esdevingué catedral fins aquell moment i que, per diverses raons, totes elles ben fonamentades, anà adquirint més importància fins que a mitjan segle X o poc més tard esdevingué, al seu torn, seu episcopal única (Canal *et al.*, 2004b, 141-159). Aquest procés ens confirmaria que com a mínim al segle VIII la basílica episcopal gironina era a Sant Feliu.

Totes les dades que posseïm, també les arqueològiques, no ens permeten situar *infra muros* temples cristians, grans o petits, anteriors al 785. Ara com ara, tot sembla indicar que el cristianisme gironí va néixer i va créixer a redós de la tomba del sant màrtir i que allí caldria cercar l'església catedral i, consegüentment, l'*episcopium*, amb tot allò que aquest mot comporta.

L'existència, des del 976, del burg de Sant Feliu, un conjunt més o menys gran d'edificis que inclouria la basílica, ens sembla una dada de molt valor atès el significat del mot burg i el despoblament ben conegut dels altres sectors que configuraren, a partir de mitjan segle XI, aquell barri septentrional de la ciutat, el més antic fora murs i que condicionà l'aparició, a mitjan segle X, del burg de Sant Pere de Galligants, a redós del cenobi i del camí públic. En deuria formar part, també, el sector de llevant de l'antiga via que tocava al camí, l'espai on, des de la segona meitat del segle XI, sabem de l'existència d'una illa de cases, definida per dos carrers paral·lels nord/sud, on l'element més significatiu és la presència del forn de pa del burg on, altrament, situariem el lloc de Sitjar, el *cellarium*, el dipòsit de gra lligat al conjunt episcopal (Nolla i Palahí, en premsa).

Aquell mateix document de l'any 976 i el testament del bisbe Miró Bonfill (979) fan possible plantejar amb sòlides bases una nova consagració del temple que hauria significat, també, una reforma important l'abast de la qual, certament, se'ns escapa.

Cal esperar a principi del segle XIII per tornar a trobar informació arquitectònicament valuosa sobre aquest lloc. L'esment d'un mur nou de l'església (el septentrional) ens fa pensar en l'inici de les grans obres que van començar a definir l'edifici romànic tal com és actualment, deixant de banda les modificacions i canvis de la fàbrica ocasionats com a conseqüència del setge de 1285 i de la construcció gòtica. És d'aquells anys, o potser d'abans, l'existència d'un claustre al nord del temple que envoltava el cementiri septentrional, i d'un conjunt de cases al seu entorn que posen de manifest la densa ocupació urbana d'aquell sector i l'emmassament del conjunt religiós. A migdia, existia un altre espai funerari, tancat, versemblantment, per una reixa d'una certa entitat. En aquells mateixos anys se'n fa palesa l'existència d'una escalinata que posava en relació directa la plataforma del temple amb la placeta de Sant Feliu, uns quants metres més avall: un sector, l'antic areny de l'Onyar, que començava a ser urbanitzat amb força com a conseqüència del fort creixement demogràfic de la ciutat i, sobretot, per la creació, molt poc temps abans, de l'actual carrer de Ballesteries i Calderers, que facilitaven còmodament la circulació nord/sud estalviant-se el pas *intra muros* i l'accés, sempre incòmode, al que serà la Força Vella (fig. 8).

1.8. Annexos

Consta escrit, en les memòries de Francesc Riuró sobre la seva activitat relacionada amb l'arqueologia (Riuró, 1995, 77), que el mes de juny de l'any 1931 l'arquitecte Rafael Masó sol·licità unes subvencions al Patronat per a l'adquisició i conservació d'obres d'art de la Diputació gironina per poder efectuar treballs de prospecció al cementiri judaïc del Bou d'Or, als peus de l'antiga església de Sant Nicolau i a l'interior del temple de Sant Feliu, totes a Girona. Només aquesta darrera activitat es va poder tirar endavant, i encara parcialment. S'efectuà un sondeig a l'interior de la sagristia del temple martirial, on aparegueren restes interessants que no som capaços de valorar. Que tinguem constància, és l'única intervenció arqueològica efectuada a l'interior del temple. No sabem si se'n conserva documentació.

Finalment, i com a complement necessari, presentem el resultat d'una campanya de prospeccions geofísiques que es van realitzar a l'interior del temple de Sant Feliu entre els dies 9 i 15 de març de 1998, dins del projecte europeu PROGRESS. Aquest projecte, liderat des de l'Ajuntament de Girona amb la participació de Bàstia (Còrsega), Càller (Sardenya) i Atenes, tenia com a objectiu el desenvolupament de les tècniques de prospecció geofísica i amb radar per facilitar el treball d'excavacions arqueològiques en àmbits urbans. Pel que fa a Girona, el projecte consistia a efectuar unes complexes lectures geofísiques i amb radar de l'interior de la nau i de l'escalinata exterior de la catedral de Girona, de l'interior del temple de Sant Feliu i de tot l'espai de migdia, entre les muralles i la basílica i, finalment, de l'espai suburbà del Bou d'Or, on hi havia hagut el cementiri judaïc.

Un cop analitzats els resultats i en funció de les dades obtingudes, s'efectuàrien excavacions arqueològiques en extensió que havien de servir per comprovar la viabilitat del mètode i per observar divergències i errors, si n'hi havia, que feien possible calibrar el material utilitzat i aprendre de les equivocacions. A la catedral, els resultats de l'excavació —esplèndids— són ben coneguts (Freixas *et al.*, 2000). Semblantment al Bou d'Or (Nolla *et al.*, 2002, 339-346). De Sant Feliu en teníem la lectura geofísica però no pas el resultat de l'excavació.

Una primera dificultat a tenir en compte era la presència d'un conjunt de tombes visibles en el sòl de l'església i que omplen una part important de l'espai de les naus septentrional i meridional. La presència d'aquestes sepultures subterrànies feia impossible efectuar observacions efectives més ensota. Pel que fa a la nau central, es va detectar una anomalia resistent d'uns 10 m d'amplada en el lloc més estret que s'estenia al llarg de bona part de la nau central i que semblava

continuar cap a les naus laterals. La seva orientació no coincidí amb la de l'església actual. Al sector més occidental de la nau central s'observaven unes indicacions paral·leles i perpendiculars a l'eix del temple que es van interpretar com a tombes.

2. Excavació arqueològica de 2010

2.1. L'ocasió

Els treballs realitzats dins del temple formen part del conjunt d'actuacions desenvolupades en el marc del projecte europeu del programa Cultura 2007-2011 *Sopra e sotto. La città europea. Il patrimonio archeologico ed architettonico in aree urbane di media grandezza: la difficoltà dell'indagine, le soluzioni della fruizione, l'offerta turistico-culturale*.

En aquest programa hi participaven la ciutat de Brindisi, com a organitzadora principal, l'École d'Architecture de Tolosa del Llenguadoc, l'Ajuntament de Girona i la Universitat d'aquesta mateixa ciutat, i centrava la seva atenció en la recerca de solucions a alguns dels problemes que les ciutats de dimensions mitjanes tenen amb relació al coneixement i ús cultural del seu propi passat històric.

Dins del projecte, una de les principals activitats era la recerca científica centrada en alguns sectors amb potencial arqueològic que calgués conèixer millor i que poguessin ser objecte d'interès de cara a l'aprofitament posterior del lloc com a punt d'interès patrimonial.

Pel que fa a Girona, es decidí explorar el sector oriental de la ciutat antiga, el castell de Gironella i la caserna d'Alemanys, i l'interior del temple martiriàl.

En saber que durant l'any 2009 s'havia de procedir a obres de restauració que afectaven la volta de l'església gironina, vam pensar que, atès que l'activitat parroquial se'n veuria afectada, podia ser convenient aprofitar l'ocasió per, simultàniament, efectuar uns quants sondeigs en el subsòl. Ens posàrem en contacte amb el senyor rector de la parròquia de Sant Feliu i amb el senyor bisbe per informar-los del projecte i aconseguir el suport i els permisos corresponents. En mostrar-s'hi interessats, es començà a preparar un conveni de col·laboració a tres bandes (Bisbat, Ajuntament i Universitat) que fixés les obligacions corresponents de cadascun dels signants. Tanmateix, vam comprovar ben aviat que l'activitat arqueològica s'havia d'efectuar un cop finalitzada la restauració i retirades les bastides de suport. Finalment, es pactà realitzar els treballs després de l'Epifania i finalitzar-los abans de sant Valentí.

2.2. La tria dels llocs

Una excavació d'aquestes característiques planteja una problemàtica molt especial. Sabíem que es tractava d'un espai en funcionament (que s'acabava de veure afectat per uns complicats treballs de restauració) i convenia no endarrerir-ne l'ús gaire temps. No teníem dades segures sobre les peculiaritats del seu subsòl, deixant de banda la presència ferma de tombes, moltes de les quals eren assenyalades per les grans laudes sepulcrales. El resultat de les prospeccions de georadar i electromagnètiques, de les quals ja hem parlat, no ens eren de cap ajuda. Anàvem, per tant, a cegues. Finalment, calia considerar el greu problema que representava el sòl del temple, a base de lloses més o menys grans però en qualsevol cas de pes considerable, que calia retirar i, després, tornar a col·locar amb ajustada precisió. Es tractava d'una tasca especialitzada d'una certa complexitat i d'un cost considerable. Cal també recordar que la gestió de la terra exigia treure-la a l'exterior, a una certa distància, i en acabar, tornar-la a entrar per colgar-ho tot

i poder-ho segellar. Davant de totes aquestes circumstàncies, es determinà efectuar només dos sondeigs en dos punts ben triats de l'interior de l'edifici (fig. 9). Fos quin fos el resultat, havien de fer possible, com a mínim, reconèixer l'estat del subsòl, aconsellar o no altres excavacions futures i, si tot anava bé, definir amb claredat on caldria realitzar més endavant nous treballs.

Vam decidir realitzar un primer sondeig a l'interior del presbiteri, tot considerant que molt probablement era el punt de partida del conjunt actual, on hi hauria hagut la sepultura original del sant, la seva *memoria* (fig. 10). És un espai notablement enlairat respecte al paviment de les naus, i que es veia condicionat per l'enorme basament de l'actual altar.

Es va decidir efectuar la segona intervenció en el costat septentrional de l'actual transsepte, atès que oferia un espai prou gran i considerablement net de tombes (fig. 9 i 14).

2.3. Sondeig 1 (1000)

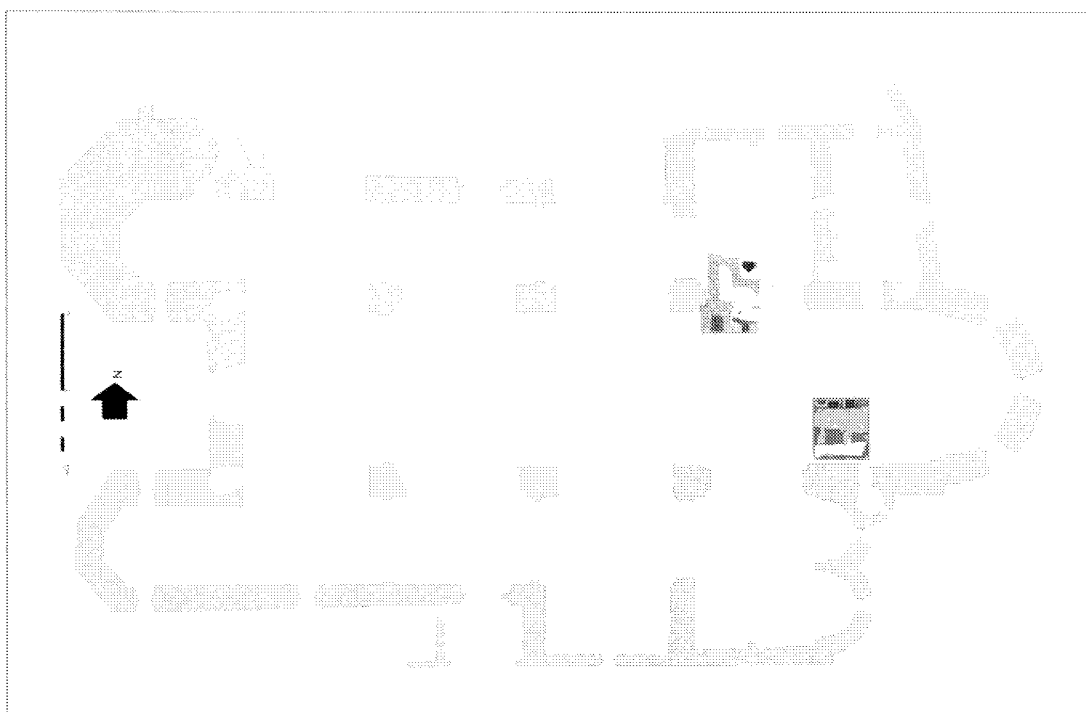

fig. 9.- Sant Feliu de Girona. Planta actual del temple amb la situació dels sondeigs realitzats l'any 2010.

S'obrí en el costat de l'epístola (mígdia) ocupant l'espai disponible entre l'altar (est), el mur (mígdia) i les escales (ponent) i deixant lliure tot el costat septentrional, fet que permetia entrar i sortir còmodament de la sagristia. L'excavació feia uns 5 m d'est a oest i uns 3,5 m de nord a sud (fig. 9 i 10).

Enretirades les lloses (UE 1001) aparegué un nivell de sorra de preparació (UE 1002) i, de seguida, estructurals i constructives que descriurem tot seguit. Convé, nogensmenys, recordar que en tot moment ens trobàvem per sota dels nivells antics de circulació. Hem explorat fonaments amb tots els problemes que això comporta a l'hora d'intentar resseguir amb més detall l'evolució d'un lloc i, sobretot, per entendre moltes de les característiques formals en alçat de l'edifici. Tal com tindrem ocasió de veure, aquest és un fet cabdal (fig. 10 i 11).

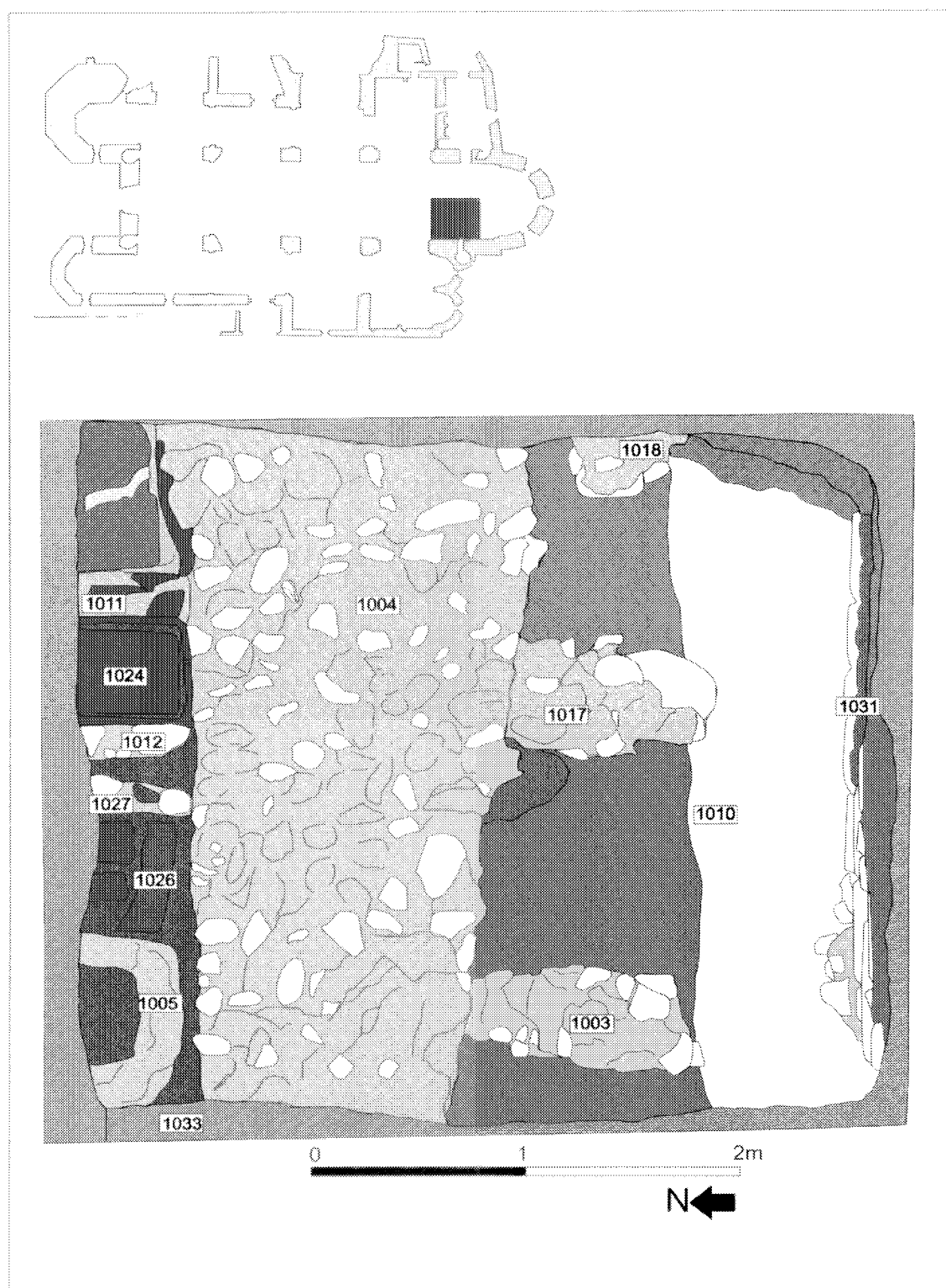

fig. 10.- Sant Feliu de Girona. Sondage I. Planta.

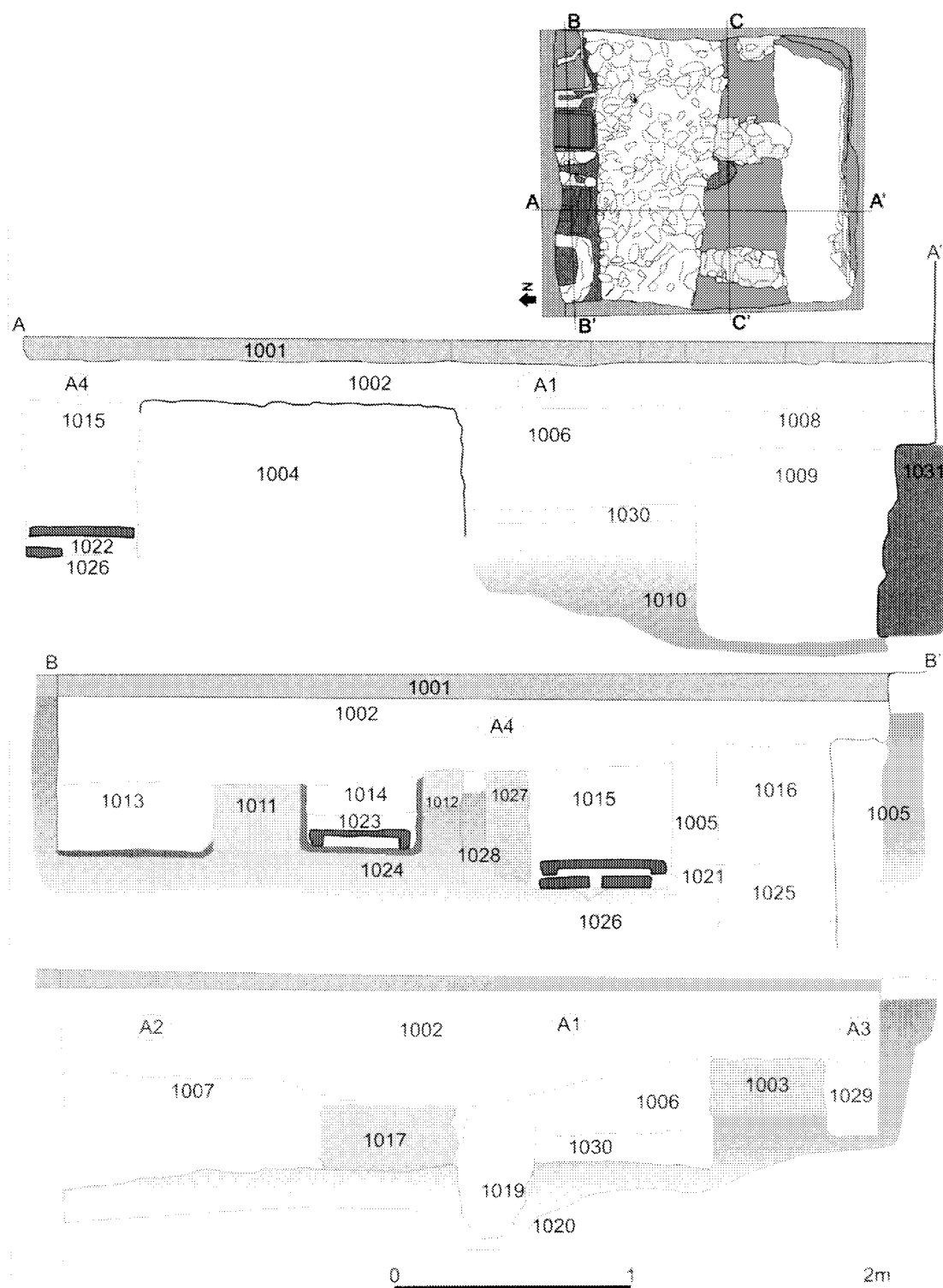

fig. 11.- Sant Feliu de Girona. Sondage 1. Seccions.

La zona nord del sondeig era travessada completament de llevant a ponent per uns fonaments potentíssims (UE 1004) de més d'un metre d'amplada, de perfil irregular i obrats amb rierencs i còdols lligats amb un excel·lent i duríssim morter de calç blanc. Pel costat de migdia, s'hi recolzaven dos fonaments de mur, un dels quals (UE 1003) formaria el lateral d'una estança mentre que l'altre (UE 1017) semblaria que, originalment, aniria lligat a un altre petit mur oriental de nord a sud (UE 1018), molt malmès, i que potser constituïria un reforçament o reparació del mur de tanca de l'edifici. Aquests tres murs acabats de descriure es trobaven tallats per la gran rasa de fonamentació del mur de l'actual presbiteri. Val a dir que en el farciment d'aquesta trinxera no vam trobar material arqueològic significatiu; era omplerta amb calçobre, runa i deixalles que procedirien de l'edifici antic. Assenyalem la presència d'alguns blocs ben tallats i escairats de traverti, fragments de pedra volcànica, fragments de *testae*, *tegulae* i d'*opus signinum* (fig. 10, 11 i 12)

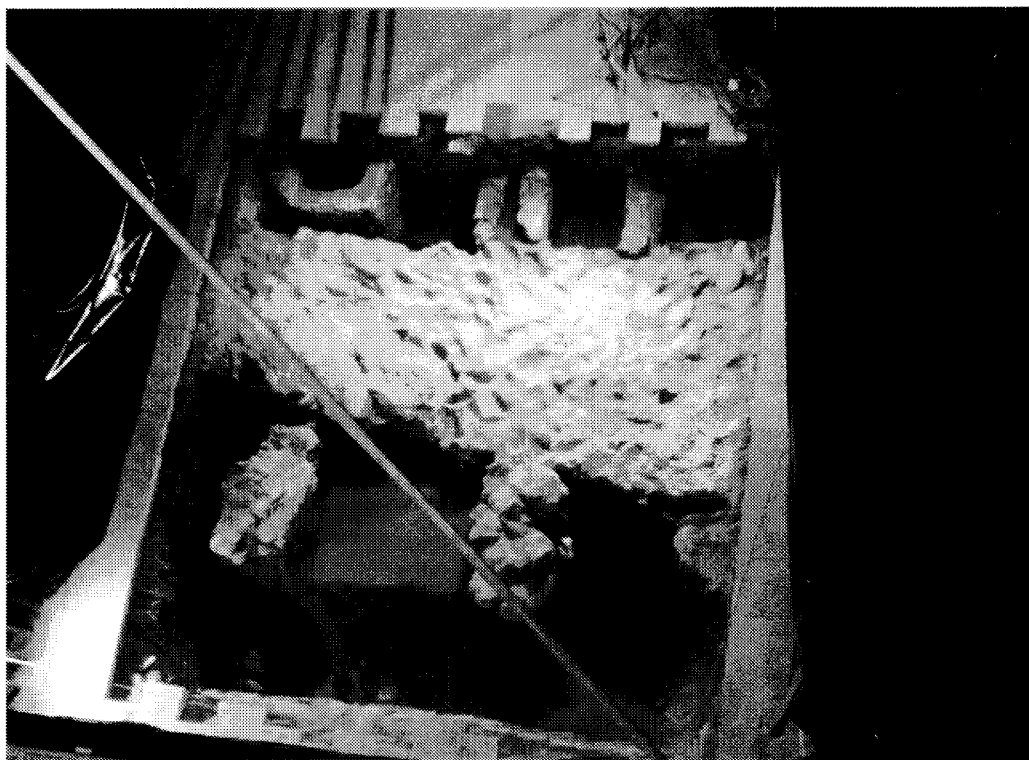

fig. 12.- Sant Feliu de Girona. Sondeig 1. Detall des de dalt.

Més enllà del poderós fonament (1004) i fins al límit del sondeig, es van identificar i explorar quatre sepultures d'obra que molt probablement en origen eren cinc. Es recolzaven contra els fonaments del mur perimetral i, tot i les semblances entre unes i altres, hi havia certes diferències que fan pensar en una construcció successiva en el temps dins d'una mateixa època. Només hem pogut excavar-les parcialment (uns 0,40/0,50 m) en trobar-se bona part més enllà de l'àrea sondejada. Totes eren completament buides. Ni un mínuscul fragment d'os. Pensem que, quan hom decidí substituir l'edifici antic per l'actual, es tingué cura d'aplegar les despulles per sebollir-les en un nou espai que ens és desconegut, una acció que hauria respost a una especial valoració d'aquelles restes (fig. 10, 11 i 13).

La situada al costat de llevant del sondeig (T1) era, com totes, una *forma* amb murets de maçoneria de pedruscall i morter. Un arrebossat interior recobria completament les parets, i la solera era d'*opus signinum*, que es conservava malament potser per l'intent maldestre de treure la base de *tegulae* que degué constituir el sòl original de la tomba (fig. 10, 11 i 13).

Més a ponent, la sepultura T2 és més acurada (o potser més conservada). Tota ella era arrebossada d'una excel·lent capa d'*opus signinum* de qualitat i, per sobre, fent de solera suplementària, presentava dues *tegulae* posades cap per avall (fig. 10, 11 i 13).

fig. 13.- Sant Feliu de Girona. Sondeig 1. Detall de les *formae*.

La tercera *forma* (T3) mostrava una solera similar, obrada amb dos maons units amb morter i per sobre una *tegula* que els cobria. Es trobava afectada per la construcció, en un moment més avançat de la història del lloc, d'una altra sepultura amb els murets obrats amb maçoneria. A diferència de les anteriors, aquesta (T4) no es recolzava en el mur perimetral. Malmetia T3 i, també, el mur que la separaria de la tomba núm. 5 (T5), localitzada a l'extrem de ponent del sondeig, i de la qual només es conserva el mur occidental, just en el perfil (fig. 10, 11 i 13).

Totes havien estat buidades conscientment i amb eficàcia. L'interior era ple de reble, terra i runa.

Més enllà del mur 1004, en el sector meridional de la cala, s'han identificat uns petits nivells tallats per les fonamentacions de totes les estructures amb material baixrepublicà. Aquests nivells es disposaven directament damunt el subsòl natural i no serien altra cosa que les freqüentacions lligades a la fundació de la ciutat.

2.4. Sondeig 2 (1100)

S'obrí, com s'ha dit, en el costat de l'evangeli del transsepte. Feia uns 3 m d'est a oest i uns 5 m de tramuntana a migjorn, i quedava definit, cap al nord, per unes tombes indicades per grans lloses sepulcral; per la presència de l'altar actual, cap a migdia; per un dels enormes pilars del temple actual, cap a ponent; i cap a llevant, per les escales de l'actual presbiteri i per les d'una capella immediata (fig. 10 i 14).

fig. 14.- Sant Feliu de Girona. Sondage 2. Planta.

Els descobriments més significatius han estat, inicialment, la localització de dos murs al costat occidental del basament. Un d'ells (UE 1108), del qual no coneixem l'amplada total, travessava de nord a sud uns dos terços de l'espai i es recolzava en el segon mur (UE 1105), que es disposava perpendicularment i que acabava de cop un metre cap a llevant, mentre que semblava que es perllongava en direcció a l'occident. Tot i que constructivament el mur 1108 es recolzava en el 1105, aquesta relació no implica dues fases constructives diferents ja que tots dos són idèntics tant de factura com de tècnica constructiva. Les parts conservades corresponen als fonaments, que descendien fins al nivell natural del terreny. S'obriren les rases i hom disposà en el seu interior un conglomerat de còdols, rierencs i morter de calç de bona qualitat, de color blanc (trinxera anomenada *a sacco*) (fig. 14 i 15). Es tracta de les mateixes característiques i la mateixa manera de fer del gran fonament del sondeig 1.

Contra el mur 1105, per migdia, es recolzava un sepulcre notable d'obra (murs UE 1133 i 1134), amb parament de pedra i morter amb algun fragment de maó aprofitat. Aquesta sepultura no tenia una solera convencional. S'havien obrat en el fons dos murets paral·lels equidistants i perpendiculars a l'eix major de l'estructura, de maó i morter i de dues filades. Per la seva situació, podríem deduir l'existència d'un tercer, que es trobaria més enllà de l'espai sondejat. Haurien servit per disposar còmodament un taüt de fusta tot deixant la caixa lleugerament enlairada en relació amb el sòl natural i les humitats corresponents. El difunt que ocupava aquesta tomba, que s'orientava de nord a sud, només pogué ser parcialment reconegut. Era interessant observar que, en haver-se desintegrat el taüt, les despulles del cadàver que no quedaven sostingudes pels murets travessers es van enfonsar, de tal manera que les cames foren trobades seccionades i separades de la cintura.

Hi havia d'altres tombes. Immediatament a l'est del mur 1105, se n'excavà una de fossa simple, orientada de llevant a ponent (T5). Una altra (T6), d'un adolescent, fou reconeguda en l'espai central de la cala. Era també de fossa simple, i cal dir que en construir-se el fonament 1108 se seccionà la sepultura i el cadàver a l'alçada del coll (fig. 16). D'una tercera inhumació (T7), localitzada al límit de llevant del sondeig, tipològicament idèntica i orientada, només se n'ha pogut explorar el cap i les espatlles.

Fou trobada, al sector sud, la solera de *tegulae* d'una altra inhumació que dibuixava una orientació est-oest i que s'hauria vist afectada per les obres continuades al subsòl del temple. Sobta constatar la cota del nivell inferior del sepulcre, només a mig metre de fondària del paviment actual (fig. 14, 15 i 17). Això ens està indicant que el nivell de circulació d'aquesta zona pràcticament no ha variat o, si de cas, ha estat un xic rebaixat en relació amb el d'època antiga.

En el quadrant nord-oriental de la cala s'identificà una estructura de planta quadrangular, una part de la qual quedava més enllà de l'àrea explorada. Constava d'un sòl de pedra i morter de certa qualitat, de molt poc gruix, que potser havia servit per recolzar-hi alguna llosa o làpida (UE 1102 i 1103).

Allí a prop s'excavà un interessant element que era format per una solera obrada amb pedruscall i fragments de terrissa (àmfora, majoritàriament) de forma aparentment quadrangular (només n'era visible una part), disposada en diagonal respecte als eixos de l'edifici actual, i definida a cada costat per grans fragments d'àmfora clavats verticalment (UE 1114). Ni cendres ni restes òssies foren trobades en el seu interior. D'amplada, feia uns 0,60 m, i de fondària uns 0,13. No en coneixem la llargària atès que la fossa es perllongava més enllà del perfil, tot i que alguns indicis fan pensar en una forma quadrada o quadrangular (fig. 14, 15 i 18)). Tallava un nivell de circulació antic (UE 1127) que, a grans trets, podríem considerar del segle I de l'era, i que era colgat per un altre nivell (UE 1125) amb cronologia aproximada dins del segle II. Proposaríem datar-lo a mitjan de la primera centúria, i hauria estat en ús fins a un moment indeterminat del

segle II, quan el nivell de circulació fou elevat. És interessant assenyalar que la tomba de *tegulae* esmentada anteriorment (*supra*) fou obrada dins d'aquest mateix estrat. Proposariem veure-hi un element lligat al culte als difunts. Estaria associat a una tomba, i hauria pogut servir per dipositar ofrenes i libacions als avantpassats.

Pel que fa a l'estratigrafia del lloc, cal mencionar la identificació d'uns nivells que s'han de relacionar amb la construcció dels fonaments 1105 i 1108. El material no és especialment abundant ni tan clar com voldríem, però ens proporciona indicis que caldrà considerar.

fig. 15.- Sant Feliu de Girona. Sondeig 2. Seccions.

És interessant constatar que l'actual i marcada diferència de cota de circulació entre l'àrea presbiterial i el *quadratum populi* ja existia a l'antiguitat. Se'ns dibuixa el punt més alt vers llevant, a tot l'entorn de la Via Augusta. A l'alçada de la unió del presbiteri amb l'actual transsepte hi hauria un fort desnivell natural d'uns 0,70 m—actualment quatre graons—que definiria un espai més gran relativament pla que davallaria subtilment cap a ponent. A l'altura de la darrera crugia de l'església actual, es produiria de cop una forta caiguda que generaria una mena de penya-segat d'uns 10 o 12 m sobre la llera de l'Onyar. L'edifici que parcialment hem identificat hauria de tenir els peus, com a molt lluny, en la línia de la darrera tramada.

2.5. El material arqueològic

Els petits sondeigs efectuats han permès aplegar petites quantitats de material arqueològic format gairebé exclusivament per fragments ceràmics. Atès que fins al segle IV aquest sector fou un espai funerari i a partir d'aquell moment *memoria* i basilica dedicada al sant màrtir i, també, cementiri privilegiat, podríem considerar que es tracta d'un conjunt prou notable. Recordem que

les zones d'aquestes característiques, a diferència del llocs habitats, generaven poques deixalles o no ho feien amb la mateixa intensitat. Les continuades freqüentacions i el culte funerari a bastament estès en el món clàssic i postclàssic explicarien la presència de la major part del registre arqueològic. Tanmateix, com tindrem ocasió de veure, aquestes troballes no ens ajuden gens a l'hora d'intentar datar l'edifici parcialment localitzat.

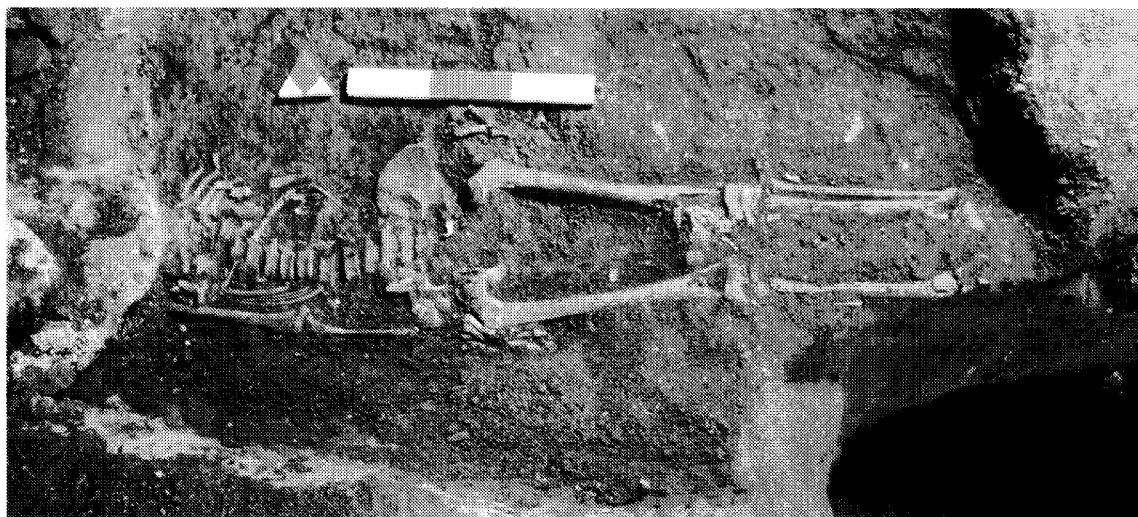

fig. 16.- Sant Feliu de Girona. Sondeig 2. Inhumació T6.

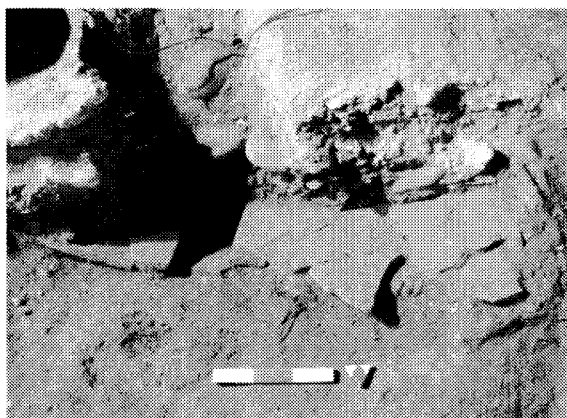

fig. 17. - Sant Feliu de Girona. Sondeig 2.
Solera de *tegulae* d'una sepultura.

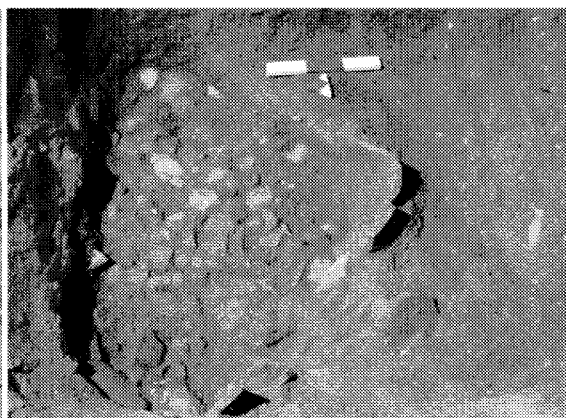

fig. 18. - Sant Feliu de Girona. Sondeig 2.
Possible estructura funerària (UE 1114).

El primer que observem, allò que més crida l'atenció d'aquest conjunt ceràmic, és la notable quantitat, numèricament i percentualment parlant, de peces tardorepublicanes que confirmen novament la fase cronològica proposada per a la fundació de la ciutat. Si recordem el tipus de material que s'associa a aquell moment —tal com han posat de manifest les diverses excavacions arqueològiques endegades (Nolla, 1999, 181-214; Nolla i Casas, 2009; Nolla *et al.*, 2008, 57-58 i 134; Burch *et al.*, 2000, 12, fig. 1), que han fet possible proposar sense gaires dubtes una data a l'entorn del 76 aC— notarem que es va repetint sense variacions en tots els sondeigs oberts, tant *infra muros* com més enllà del límit de la muralla. En efecte, si ens centrem ara en els objectes trobats en aquests sondeigs, detectem primerament que el material clarament republicà és ben representat en cada una de les unitats estratigràfiques identificades, i de vegades és l'únic present.

Pel que fa a la terrissa d'importació, hem trobat alguns fragments de campaniana A tardana (fragments informes) i, sobretot, campaniana B de Cales amb les formes Lamboglia 2 (UE 1132) (fig. 23,1), Lamboglia 3 (UE 1029) (fig. 19,14) i Lamboglia 5 (UE 1127) (fig. 22,7), amb decoració, en aquest cas, de cercles concèntrics impresos en el fons intern, gots i plats ben coneguts en els contextos fundacionals de la ciutat (Nolla i Casas, 2009, 60-63, fig. 43, 7-9, 43, 9-10 i fig. 44, respectivament), ben presents, també, en altres indrets de l'àrea urbana (en especial el plat). Semblantment, també hem identificat gobelets de parets fines, petits gots per beure d'origen forà i, en alguns casos, imitacions locals que es produïren de seguida, amb algun fragment decorat amb claus o espines aplicades (UE 1110) (fig. 21,12), amb la forma Mayet 2 i 3 (UE 1110, 1130) (fig. 21,10 i 11 i fig. 22,17), novament materials ben presents a Casa Pastors en nivells que es posen en relació amb la construcció de la muralla d'*opus siliceum* (Nolla i Casas, 2009, 63-65, fig. 45 i 46).

fig. 19.- Sant Feliu de Girona. Sondage 1. Material ceràmic: 1 a 10, UE 1006, 11, UE 1008, 12, UE 1019, 13, UE 1028, ceràmic: 1 a 3, UE 1030. Sondage 2, 4 a 13, UE 1104, 14 a 19, UE 1029.

fig. 20.- Sant Feliu de Girona. Sondage 1. Material ceràmic: 1 a 3, UE 1030. Sondage 2, 4 a 13, UE 1104, 14 a 18, UE 1106.

Tal com passa a tota la ciutat, la ceràmica fina indigeta és també, aquí, absolutament majoritària. Hi són representats els *kalathoi* (UE 2006) (fig. 19,4), la ceràmica d'engalba blanca, molt més abundant i amb un extens repertori de gerres (UE 1029, 1030, 1104, 1112, 1124, 1125, 1127, 1130, 1132) (fig. 19, 15, fig. 20,3 i 4, fig. 21,21, fig. 22,1, 10 i 20 i fig. 23,2 a 5), en nombre considerable i, pel damunt de totes, les ceràmiques emporitanes, preferentment grises però amb alguna oxidada, de bona factura i excel·lent qualitat. Bàsicament, identifiquem el servei de taula característic d'aquesta primera meitat del segle I aC, amb el plat pla, inspirat en la forma 5 de Lamboglia de la ceràmica de vernís negre, forma C (Barberà, Nolla i Mata, 1993, 30-31), un atuell de cronologia avançada i un excel·lent "fòssil director" dels contextos de molt a final del segle II

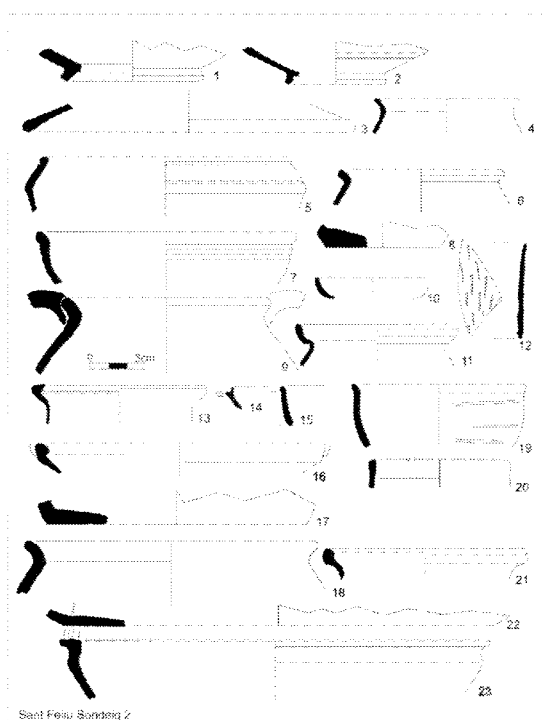

fig. 21.- Sant Feliu de Girona. Sondeig 2. Material ceràmic: 1 a 9, UE 1107, 10 a 12, UE 1110, 13 a 15, UE 1112, 16 a 18, UE 1114, 19 i 20, UE 1119, 21 a 23, UE 1124.

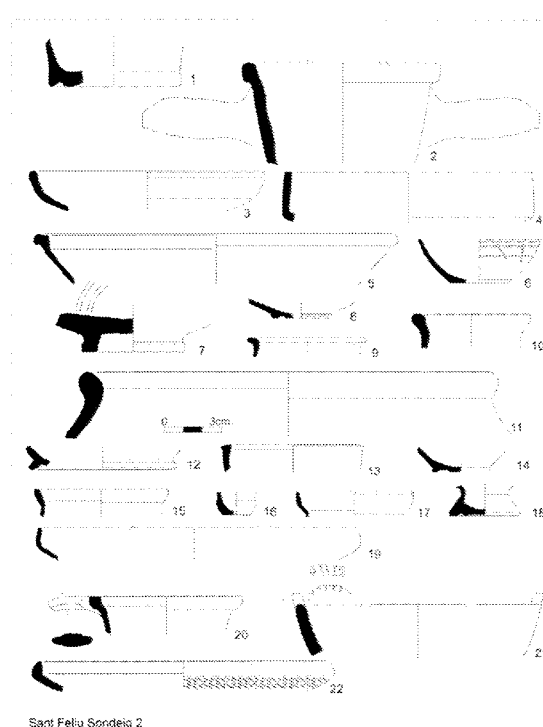

fig. 22.- Sant Feliu de Girona. Sondeig 2. Material ceràmic: 1 a 5, UE 1125, 6 a 11, UE 1127, 12 a 22, UE 1130.

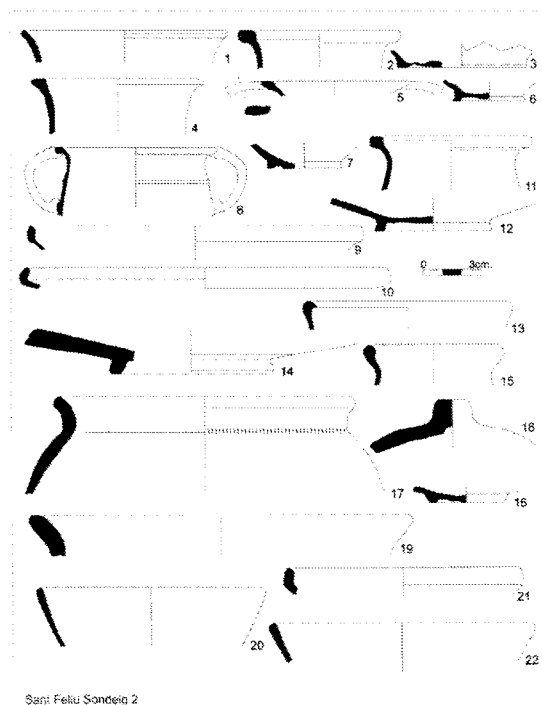

fig. 23.- Sant Feliu de Girona. Sondeig 2. Material ceràmic: 1 a 22, UE 1132.

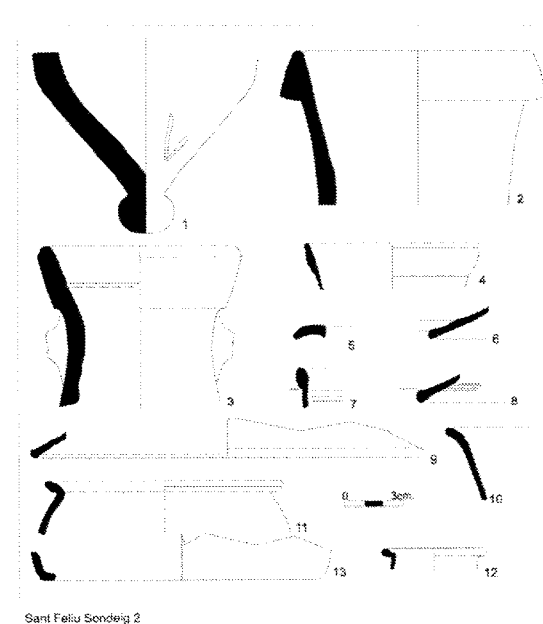

fig. 24.- Sant Feliu de Girona. Sondeig 2. Material ceràmic: 1, UE 1132, 2 i 3, UE 1131, 4 a 11, UE 1135, 12 i 13, UE 1141.

i, sobretot, primera meitat de l'I aC (UE 1006, 1029, 1127, 1132) (fig. 19,6 i 16, fig. 23,9 i 10), l'escudella carenada, consolidada al llarg del segle II aC i a bastament usada durant pràcticament tota la centúria següent, forma A-II (Barberà, Nolla i Mata, 1993, 24) (UE 1030, 1132) (fig. 20,1 i 2 i fig. 23,7) i l'ansat bicònic, forma D-I i D-II (Barberà, Nolla i Mata, 1993, 32-36) un got per beure d'origen antic i d'enorme èxit durant la baixa república (UE 1029, 1030, 1130) (fig. 19,17 i fig. 22,14). Hi ha, també, altres formes, puntualment representades, com la copa F-I, amb dues nanses contraposades (UE 1132) (fig. 23,7 i 8). Només cal confrontar aquest repertori amb el conjunt aplegat a Pastors (només a una cinquantena de metres de distància), per constatar-ne l'absoluta similitud (Nolla i Casas, 2009, 67-75, fig. 47 a 50). Acompanyen aquest material molts atuells de tradició indígena en ceràmiques oxidades, de producció local d'abast limitat, amb perfils característics (UE 1008, 1029, 1106, 1114, 1127, 1130, 1132, 1141, 2006) (fig. 19,3, 11 i 18, fig. 20,14, fig. 21,16, fig. 22,9 i 15 a 19, fig. 23,12 a 14 i fig. 24,12). Recordem que, a Casa Pastors, aquest material –autèntic calaix de sastre– era numèricament el més representat (Nolla i Casa, 2009, 59, fig. 42). Pel que fa a àmfores d'aquesta etapa, només fragments de Dressel I i una vora de boca plana (UE 1104) (fig. 20,5).

D'aleshores ençà, a través del material, més espars, podem resseguir sense trencaments la continuada freqüentació del lloc. Assenyallem la localització d'algunes escudelles de ceràmica emporitàna tardana (UE 1104, 1107), una i altra assimilable a la forma 2.2b que cal datar entre el darrer terç / darrer quart del segle I aC i mitjan de la següent centúria (Nolla, Sagrera i Burch, 2007, 48-49 i 52) (fig. 20,10 i fig. 21,7). Aquesta ceràmica d'abast comarcal esdevé un excel·lent índex cronològic. La trobem a bastament a Casa Pastors (Nolla i Casas, 2009, 39-40, fig. 23), a Sant Julià de Ramis, en un ocupació puntual de curta durada del sector nord-occidental de l'antic *oppidum*, a la vil·la de Sant Pere de Montfullà (Nolla *et al.*, 2003, 29-53), Vilablareix, al Pla de l'Horta... un xic arreu.

Podria tenir també aquesta cronologia una tassa de parets fines assimilable a la forma Mayet 10 (o 19) (UE1019) (fig. 19,12).

Tal com passa en les terres nord-orientals de Catalunya, el segle I de l'era significà el domini, pel que fa a la terrissa fina envernissada, de les produccions de *Condatomagum* (La Graufesenque) fins al punt de no deixar pràcticament espai a les hispàniques, tan presents en altres territoris peninsulars. Hi són ben representades les formes Drag. 17 (UE 1006) (fig. 19,5), 18 (UE 1104) (fig. 20,6) (i potser 18/31 (UE1112)) (fig. 21,15), Ritterling 5 (UE 1104) (fig. 20,7) i les grans escudelles decorades Drag. 29 B o C (UE 1135) (fig. 24,4) i Drag. 37 (UE 1107, 1119) (fig. 21,1 i 20). Totes aquestes formes tan convencionals són presents a Casa Pastors (Nolla i Casas, 2009, 29-33).

La ceràmica africana, envernissada i de cuina, omple els segles II i III. Pel que fa a l'africana A, dues escudelles de cronologia avançada, formes Hayes 16 i Hayes 14B (UE 1125) (fig. 22,3 i 4), de la primera meitat del segle III, i un plat de la forma Hayes 3 (UE 1135) (fig. 24,5), peces ben representades arreu i també identificades a Casa Pastors (Nolla i Casas, 2009, 17-21). Molt més abundants són els atuells de cuina d'origen nord-africà, plats-tapadora (formes Ostia II. 262) (UE 1006) (fig. 19,1), Ostia II, 302 (UE 1104, 1135) (fig. 20,8 i fig.24,6), Ostia I, 261 (UE 1107, 1135) (fig. 21,2 i fig. 24,9), cassoles amb un cobriment exterior d'una patina cendrosa (forma Ostia III. 267) (UE 1135) (fig. 24,7) o amb envernissat interior (forma Lamboglia 9A) (UE 1124) (fig. 21,22), i altres cassoles de forma peculiar no identificada (UE 1125) (fig. 22,5). Constatem que són també atuells ben documentats *intra muros* (Nolla i Casas, 2009, 24-27, fig. 12 a 15). Només es fa estranya la inexistència de la cassola de la forma Lamboglia 10A, d'una enorme popularitat i d'una llarga durada.

Com a material d'importació més modern, mencionariem un plat amb la paret exterior decorada a rodeta, en DSP (*derivée des sigillées paléochrétiennes*) que assimilariem a la forma Rigoir 11 (fig. 22,22). Aquesta peça s'ha de datar dins del segle V o en les primeres dècades de la següent centúria. Aquesta ceràmica produïda al territori de Narbona, de vegades cuïta a foc oxidant, és ben present al nord-est de l'actual Catalunya, però sempre numèricament molt per sota de les ceràmiques envernissades d'origen africà.

S'han recuperat també ceràmiques comunes oxidades i reduïdes, productes locals, comarcals o regionals que mostren en ocasions un grau alt de personalitat que permet copsar diferències sensibles entre àrees geogràfiques molt pròximes (comunes oxidades) o bé reproduceix formes estandarditzades, d'eficàcia comprovada que es repeteixen amb molt poques variacions al llarg dels segles (reduïdes de cuina).

Dins de primer grup no manquen gibelles ben conegudes amb nanses contraposades, lleugerament decorades i que surten per damunt del pla de la boca: les datariem dins del segle II (UE 1130) (Casas *et al.*, 1990, núm. 479 i 480, 234-235 i núm. 636, 637 i 639, 308-309) (fig. 22,21); o de llavi recte, ben marcat i decorat amb cercles impresos concèntrics (UE 1124) (fig. 21,23), ben presents a Casa Pastors (Nolla i Casas, 2009, 44-45, fig. 26,4) i que en aquest territori són característiques de contextos de la segona meitat del segle II i més enllà (Castanyer *et al.*, 1993, 173, 13.1; Casas *et al.*, 1990, núm. 636-638, 308-309 i núm. 681, 334-335; Casas i Soler, 2004, 257, fig. 203.2). Assenyalem també la localització d'escudelles del tipus "Llafranc", ben documentades a Casa Pastors (UE 1107) (Nolla i Casas, 2009, 41, fig. 24,4 i 5), un producte de llarga durada (fig. 21,5).

Pel que fa al segon, destacariem el domini de les olles/urna (UE 1006, 1104, 1106, 1107, 1114, 1127, 1132, 1141), de base preferentment plana, panxa globular, sense coll, i llavi desenvolupat obert cap enfora (fig. 19,2 i 8 a 10, fig. 20,11, fig. 21,6 i 8 i 17-18, fig. 22,11, fig. 23,17 i 19 i fig. 24,11 i 13). N'hi ha de mides diverses, i en ocasions autèntiques olles amb dues nanses contraposades (UE 1107) (fig. 21,9). En alguns casos, per les dimensions, serien petits tupins (UE 1104, 1107). També s'han identificat cassoles de base plana i parets altes i obertes (UE 1132), i clàssiques tapadores amb pom (UE 1132) (fig. 23,18).

El nombre d'àmfores és poc elevat. Assenyalem la identificació d'alguns fragments informes d'àmfora Dressel 1 (fig. 24,2), de Dressel 2-4 de la Tarraconense (UE 1125) (fig. 22,2), d'àmfores africanes tardanes (UE 1131, 1132) de forma indeterminada i altres recipients no classificats (fig. 24,1 i 3).

Finalment, per acabar aquesta ràpida valoració, cal que ens referim a la localització puntual de tres fragments de ceràmica local que cal considerar precarolingia i carolingia (sobre aquesta qüestió, Nolla *et al.*, 2008, 205-224). En primer lloc, una olla o urna sense peu, de base plana, obrada a torn lent, amb argila rugosa, de color negre, amb punts de quars i punts brillants ben visibles, paret interna poc polida i de color negre i paret exterior de color gris fosc decorada amb un característic pentinat de línies paral·leles molt fi disposat en biaix i ocupant, pel que sembla, un espai determinat. Procedeix de la UE 1127 (fig. 25,1). En la UE 1131, foren recuperats dos fragments de sengles cassoles de parets molt obertes i base plana. Una d'elles mostrava una argila dura, rugosa, amb punts brillants, de color beix rosat, amb les parets externes recobertes amb una fina pel·lícula negra, brunyida i brillant, decorada per dins i per fora, amb bandes no gaire amples efectuades a cops d'espàtula, més o menys paral·leles al plànol de la boca. L'altra peça era molt semblant en tot, però, almenys en la part conservada, no presentava indicis d'un espàtulat (fig. 25,2 i 3).

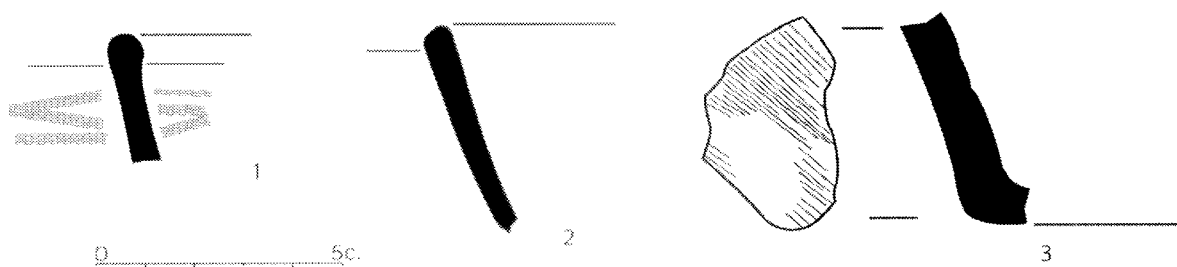

fig. 25.- Sant Feliu de Girona. Material ceràmic: 1, UE 1127. 2 i 3, UE 1131.

No manquen, tampoc, fragments esparsos d'època medieval i moderna.

3. Interpretacions

Ha arribat l'hora d'intentar trobar el lloc de cadascuna de les peces identificades en aquesta petita excavació i escoltar què ens diuen. Fins ara (apartat 1 d'aquest treball), els indicis, o bé eren textuals i d'un valor relatiu, o bé eren indirectes i difícils d'avaluar.

3.1. La fase inicial. La baixa república

L'excavació ha permès identificar diversos estrats que se situen directament sobre el subsòl natural, amb una certa abundància de ceràmica exclusivament baixrepublicana o, en algun cas, amb alguna intrusió explicable. Es són un exemple les UE 1006, 1029 i 1030, del primer sondeig i UE 1132 i 1141 del segon. Caldria que els poséssim en relació amb els grans treballs de preparació i adequació de la zona en ocasió de la fundació de la ciutat, que tingué lloc a la tercera dècada del segle I aC i molt probablement a partir de l'any 76 aC. No podem posar-los en relació amb un hipotètic espai funerari. Fins ara, els indicis més fermes que controlem amb seguretat permeten assegurar l'existència de cremacions des d'època augustal (Nolla i Sureda, 1999, 37-39; Augé i Frigola, 2010, 639-640; Nolla, en premsa a). Per a l'etapa anterior no només no tenim dades relatives a *Gerunda* sinó que aquesta mancança és un fet general a tota l'antiga Indigècia (consulteu Burch *et al.*, 2010, 121-128).

3.2. L'alt i el baix imperi. Espai funerari.

El que ja se sabia s'ha confirmat plenament. Cal deduir que a un costat i l'altre del camí es disposaven sepulcres i sepultures dels *gerundenses* tal com succeïa a redós d'altres camins d'entrada i sortida de la ciutat (Nolla i Sureda, 1999, 13-66; Augé i Frigola, 2010, 639-640; Nolla, en premsa a) seguint un model típic de l'antiguitat grecoromana. Al costat de ponent els vestigis són clars, tal com hem vist i com comentarem tot seguit; cal imaginar que el mateix succeïa a l'altra banda. L'actual absís principal de l'església de Sant Feliu, de dimensions i de desenvolupament considerable, arriba fins al carrer actual, que reproduïx sense canvis el traçat del vell Camí d'Hèracles i, després, Via Augusta. Als indicis anteriorment documentats (*supra*) hi hem d'afegir dues o tres sepultures localitzades en el segon sondeig tot i tractar-se d'un espai limitat (15 m³), molt afectat per obres posteriors, algunes de gran volada, i amb el sòl de circulació antic a la mateixa alçada o, fins i tot, un xic per sobre de l'actual.

Una de les inhumacions, molt interessant, només conserva la base, una solera de *tegulae* disposades de llarg, unes en contacte amb les altres i de cap per avall, amb les rebaves cap ensota. Aquí al damunt es disposaria el cadàver. Podríem suposar sense por d'equivocar-nos que en realitat es tractaria d'un sepulcre de *tegulae* de secció triangular o, menys probablement, de secció quadrangular. Un model i altre són a bastament coneguts en aquest territori, si bé les del primer grup són molt més utilitzades i presenten una cronologia més llarga. L'orientació est-oest de la tomba és una dada que cal tenir present.

Les altres dues són fosses simples, una de les sepultures més característiques d'ençà del segle II. Presentaven orientacions contraposades, una amb el cap del difunt a llevant, i l'altra, a ponent. Aquesta darrera, parcialment tallada per les obres d'un gran edifici, podríem considerar-la cristiana i, per la seva situació, podríem posar-la en relació amb el costum de l'Antiguitat tardana de la *tumulatio ad sanctos*, la recerca d'un lloc on sebolir-se el més a prop possible de la tomba d'un màrtir, d'un confessor o d'unes prestigioses relíquies. L'altra és més difícil de situar en el temps i podria ser de cronologia avançada, de quan ja funcionava el temple actual.

3.3. La construcció de l'edifici

En els dos sectors explorats vam localitzar restes estructurals significatives d'un únic edifici. Eren uns potents fonaments *a sacco*, de pedruscall i morter de calç, d'una enorme solidesa i considerable amplada (fig. 9, 10 i 14).

En el primer sondeig, aquest fonament descobert de gairebé 1,30 m d'amplada circula de llevant a ponent i fa palesa una certa irregularitat, ja que s'eixampla a mesura que avança cap a l'est. Aquests fonaments es recolzaven sobre el sòl natural i retallaven clarament els estrats preexistents (fig. 11). Pel costat de migdia, el menys polit, se li adossaven unes parets de poc gruix (0,40 m), tres de les quals (1003, 1017 i 1018) dibuixaven una petita cambra (A1), mentre que l'altre espai, format pels murs 1017 i 1018, semblava dibuixar un reforç adossat al gran mur 1004. Eren tallats per la gran rasa de fonamentació del temple, del segle XIII. En trobar-nos per sota dels nivells de circulació, no fou possible identificar paviments (fig. 10 i 11).

Una observació acurada permet apreciar com la paret defineix una corba molt suau a mesura que avança cap a llevant. Dibuixaria, pensem, la forma típica d'un absis bastant fondo.

Pel costat de tramuntana es van identificar tot un seguit de *formae* d'obra, de planta rectangular, que feien servir de límit meridional el potent fonament 1004. Se n'han identificat quatre de segures, tot i que en origen degueren de ser cinc. Eren molt semblants, però cadascuna tenia personalitat pròpia. Només s'han pogut excavar parcialment atès que una part important de l'estructura es perllongava cap al nord, més enllà de l'àrea afectada pel sondeig. Tant se val, totes havien estat buidades a consciència i l'espai omplert amb reble (*supra*) (fig. 10 i 11).

La localitzada més a llevant (T1) era definida per uns murets de pedruscall i morter de calç que recobrien, a migdia, el fonament 1004, i que donaven plena unitat al conjunt. La solera era d'un morter hidràulic que es trobà força malmès, potser com a conseqüència de la retirada, per aprofitar-les, d'unes peces desconegudes (*tegulae* ?) (fig. 10 i 11).

La del seu costat (T2), cap a ponent, era la més acurada o més ben conservada, en trobar-se tota la part interna recoberta amb una capa uniforme d'*opus signinum* de qualitat. En aquest cas, per damunt del sòl del sepulcre hi havia disposades unes *tegulae* que constituïrien una solera intermèdia damunt de la qual se situarien les despulles del difunt. N'era visible una de sencera posada plana i de cap per avall (fig. 10 i 11).

La de més enllà (T3) era similar, amb una solera de *tegulae* posada damunt d'uns grans *la-teres* (dos de visibles) lligats amb morter de calç (fig. 10 i 11).

Aquesta sepultura estava afectada per la construcció en una fase més avançada d'un altre sepulcre de murets d'obra (T4). Aquesta estructura no es recolzava contra el fonament meridional (1004). També afectava considerablement una darrera *forma* (T5) que ocupava el sector més occidental del sondeig, i de la qual només vam poder observar el muret oest situat justament sota el perfil de la cala (fig. 10 i 11).

Els poderosos fonaments 1105 i 1108 del sondeig del transsepte s'han de posar en relació amb 1004. Són idèntics, i tant aquells com aquest constitueixen la part conservada de l'edifici més antic bastit en aquesta zona al damunt de les sepultures anteriors. El mur 1108, que segueix una direcció nord-sud, se situa just al marge occidental de l'excavació i continuava, no sabem quant, cap a tramuntana, mentre que 1105 és part d'un altre mur que es disposa perpendicularment de llevant a ponent i que es recolza constructivament a 1108. En direcció a llevant el mur s'acabava de cop, sense cap més prolongació. Metodològicament, cal considerar la possibilitat que l'espai definit pel mur 1108 fos una construcció adossada i, per tant, de cronologia més avançada en relació amb l'edifici definit per l'absis. Va en contra d'aquesta possibilitat el fet que el mur 1105 s'acabi de cop. És més fàcil explicar aquesta peculiar obertura considerant una obra unitària i la situació d'un gran obertura que no hauria necessitat fonaments. Si l'espai més septentrional fos un afegit només s'explicaria aquesta particularitat suposant l'existència d'una porta, que rarament s'hauria obrat d'aquella manera.

Tinguem, però, ben presents aquestes qüestions, que no es podran resoldre del tot sense una gran excavació en extensió.

3.4. Proposta d'interpretació de les dades

Com hem pogut veure, l'espai explorat arqueològicament era molt reduït i, per acabar-ho d'adobar, totes les restes recuperades formaven part de les fonamentacions. No hem trobat cap sòl, i hem pogut constatar que els paviments antics se situaven a la mateixa cota de l'actual o fins i tot un xic per sobre.

Tanmateix, per primera vegada tenim un coneixement directe del subsòl i unes quantes restes tangibles que fan possible plantejar algunes hipòtesis, unes més ben fonamentades que altres, que ens han d'ajudar a entendre l'evolució d'aquest lloc des dels orígens remots –des de la fundació de la ciutat– fins al present. És ben cert que moltes de les propostes que puguem presentar no són altra cosa que possibilitats més o menys ancorades. Pretenen, però, fer pensar i ajudar a explicar el conjunt, i a promoure'n noves lectures i interpretacions alternatives. Caldrà deixar clar què és absolutament cert i què hipotètic. Ara sabem cap on caldria sondejar per resoldre alguns dels problemes plantejats i, també, que algunes de les qüestions de fons sempre presents no tenen, malauradament, resposta arqueològica. L'ocupació continuada del lloc, movent-se sempre en una mateixa cota, n'ha fet desaparèixer, si és que existiren, tots els indicis.

La petita excavació efectuada el mes de gener de 2010 al presbiteri i al sector septentrional del transsepte del temple ens permet aportar dades noves, interessantíssimes, malgrat les llacunes, els buits i les nombroses preguntes sense resposta que han acabat plantejant.

A tall de resum, podríem dir que es van descobrir indicis fermes d'un potent edifici que quedaria integrat completament dins del temple actual i que, de moment, no podem datar. Efectivament, el material recuperat és insuficient, tant com la fiabilitat estratigràfica d'uns espais perforats en mil ocasions per construir noves tombes o per bastir estructures.

En la nostra opinió queda fora de tot dubte la interpretació d'allò que hem posat al descobert en el sondeig de l'actual presbiteri: les finíssimes *formae* d'obra elaborades amb tota la cura del món contra el poderós fonament i allò que s'identifica més enllà, un possible contrafort i fonaments d'una cambra adossada, permeten deduir què era dins i què era fora. Hauríem identificat

parcialment la part més meridional de l'absis d'un temple que semblaria llarg i profund i de forma característica. L'obra imponent d'aquesta construcció i les tombes bastides unes al costat de les altres ocupant, pel que sembla, tot o una bona part de l'espai presbiteral, ens estan assenyalant que quan això succeí van desaparèixer els vestigis més antics (o almenys una part important). No sembla, doncs, possible que es pugui arribar a resseguir, com a Santa Eulàlia de Mèrida (Mateos, 1999), l'evolució del lloc des de la tomba inicial del màrtir fins a l'edifici actual.

El gruix notabilíssim dels fonaments no ens ha d'enganyar. Per damunt del sòl de circulació, l'amplada del mur de carreus ben tallats, probablement d'aprofitament, seria menor. Potser podríem pensar en els encaixos d'un *synthronos* més cap endins, obrat contra el mur. El material recuperat entre el reble que colgava aquestes estructures ens aporta indicis sobre l'ús de sòls d'*opus signinum* però també de mosaic, tal com indicarien uns quants fragments de mides considerables d'un interessant *opus tessellatum*. Espai presbiteral, laudes sepulcral, sectors determinats? Ni ho podem saber ni ho sabrem mai. Hi ha també la possibilitat de reconstruir una coberta en quart d'esfera tal com ho indicaria la notable quantitat de pedra volcànica recuperada procedent de l'àrea d'Aiguaviva, a uns vuit quilòmetres de Girona, i que sabem que es feia servir per a obres d'aquesta mena com a mínim d'ençà del principat de Claudi I, tal com es posa de manifest al gran balneari del Puig de Sant Grau (*Aquae Calidae*) (Merino, Nolla i Santos, 1995, 74-79).

La planta que sembla dibuixar-se és de tipus basilical, amb un absis llarg i profund, notablement enlairat, amb, potser, tres naus i probablement dues aules disposades simètricament definint un fals transsepte. Una planta convencional de creu llatina. A nivell de fonaments, es tractaria d'un edifici unitari, fet en un sol moment (fig. 26).

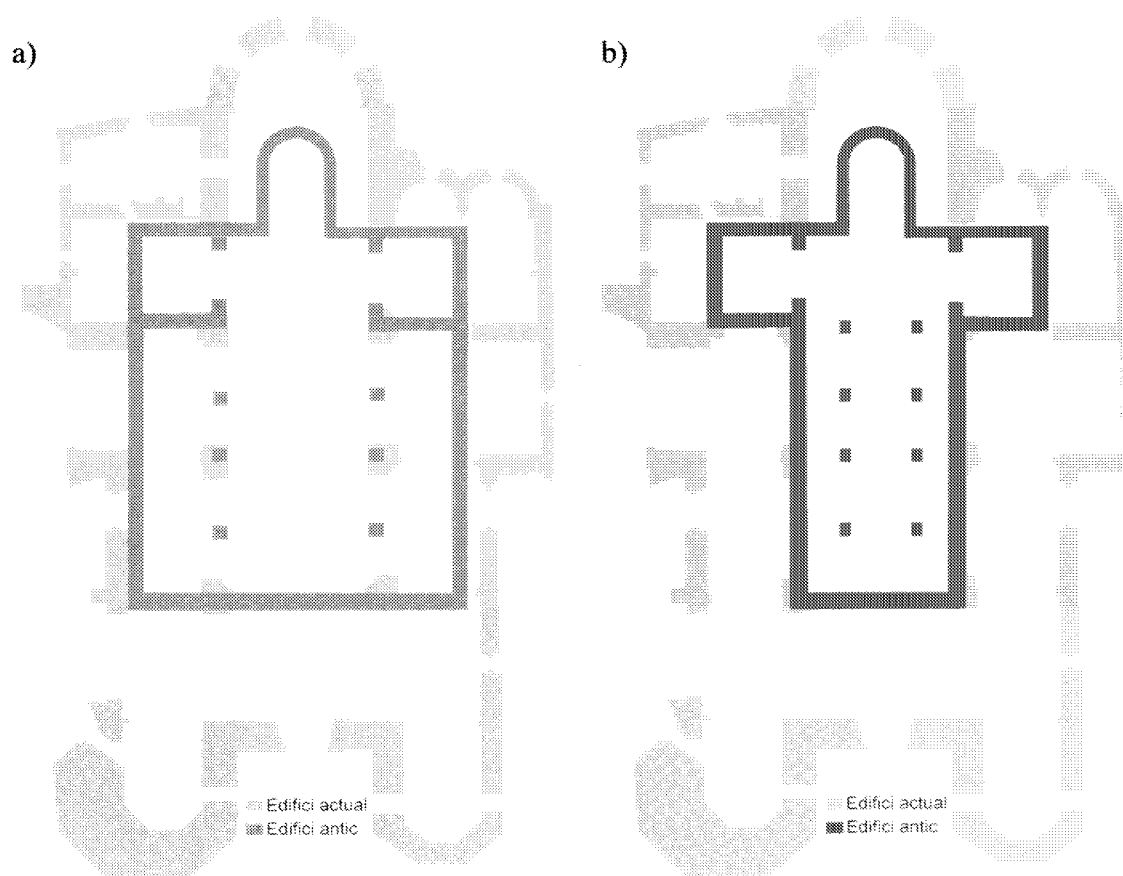

fig. 26.- Sant Feliu de Girona. Propostes de restitució del temple tardoantic.

Convé recordar que sempre vam treballar per sota dels antics nivells de circulació, que en l'època antiga devien situar-se un xic més alts que els actuals. Aquest és un problema insoluble que talla les ales a la comprensió total del lloc. Coneixem, doncs, els fonaments de part de l'edifici i hem d'espavilar-nos. Hem d'assumir, també, que hi ha molts aspectes del monument que mai no podrem recuperar.

Hem d'assumir que aquelles grans reformes van fer desaparèixer pràcticament totes les estructures anteriors, sobretot a l'àrea presbiteral, on el nivell de la roca era considerablement més alt. Efectivament, l'excavació va permetre constatar que l'actual diferència de cota entre la zona de l'absis i les naus, quatre graons i 0,70 m, reproduïx una davallada natural que més enllà, cap a occident, queia de cop sobre l'areny de l'Onyar.

De la tomba del sant, no en queda res. De les construccions anteriors, si van existir —grans, petites o mitjanes, una, dues o cap— no n'hi ha indicis, i no sembla gaire probable que se'n puguin recuperar alguns amb una exploració extensiva. L'edifici que hem reconegut parcialment les va anorrear.

El que n'hem pogut observar han estat els fonaments, grans i ben obrats amb pedruscall i excel·lent morter de calç, que es disposaven sobre el sòl natural, la roca i la seva descomposició, afectant sepultures més antigues, com una en fossa simple, orientada amb el cap del difunt a l'oest, que fou tallada pels fonaments de l'aula septentrional, o una altra —probablement de caixa de *tegulae*— de la qual es conservava, només, la solera i que també mostrava una direcció est-oest. Podria tractar-se d'enterraments que cercaven el veïnatge de la tomba del màrtir.

El gruix imponent dels fonaments, sobretot del presbiteri, amb vestigis d'uns contraforts, ens indica la voluntat d'ancorar convenientment el monument, i potser ens estaria assenyalant no només l'amplada de la paret de l'absis sinó també d'un banc corregut a l'entorn de tot el cercle, el basament del *synthronos* on seurién el bisbe i els preveres durant les grans celebracions.

Els grans blocs de pedra sorrenca retallats de manera regular i uniforme usats en els fonaments de l'església del segle XIII que hem pogut observar i documentar en explorar la gran rasa de fonamentació s'interpretarien com a blocs d'aprofitament procedents de la fàbrica de l'edifici tardoantic. La recuperació, en el reble que omplia tant aquesta rasa com les estructures anorreades de la fase anterior, de petits blocs de pedra volcànica més o menys retallats de les proximitats d'Aiguaviva podria fer-nos pensar en una coberta d'una volta de quart d'esfera de l'àrea presbiteral. El poc pes d'aquella pedra la feia ideal per a aquest ús. Recordem que les voltes del gran conjunt termal del Puig de Sant Grau d'*Aquae Calidae* (Caldes de Malavella) van ser obrades amb aquell material (Merino, Nolla i Santos, 1995, 74-80), tal com, molt més tard, la sala capitular del convent de dominics de la ciutat de Girona, de la segona meitat del segle XIII.

Es van recuperar molts bocins, grans i petits, de sòl de morter hidràulic, i també d'*opus tessellatum*. Podria ser un indici de la pavimentació d'almenys una part de l'edifici, tal com succeeix en molts altres temples i edificis principals d'aquella etapa històrica.

Tot fa pensar que dins de l'espai presbiteral, potser en el centre mateix, hi hauria hagut la tomba original del sant, un lloc privilegiat i que acabà esdevenint el cor del cristianisme gironí. Es troba —recordem-ho— molt a prop del camí públic, la Via Augusta, on, des dels orígens, s'havia anat desenvolupant l'espai funerari més important de la ciutat. El lloc, molt ben situat, molt a prop del camí i del nucli urbà, devia ser propietat d'algun personatge socialment ben situat i filocristià que el cedí perquè Feliu hi fos sebollit. No cal imaginar un gran monument funerari. N'hi havia prou amb un petit espai on sebollir-lo.

Tot fa pensar que ben aviat les seves despulles haurien estat disposades dins d'un sarcòfag (versemblantment, un dels vuit que es conserven encastats en els murs de l'absis del temple actual) i exposat a la contemplació pública i a la visita sovintejada de pelegrins, cada vegada més nombrosos. Les modificacions subsegüents d'aquest espai privilegiat —sí existiren— i d'impor-

tància cabdal per a la comunitat cristiana de *Gerunda*, han desaparegut sense deixar rastres. La voluntat i la necessitat de conservar el nivell del sòl de l'època i l'enorme obra ara identificada ho han anorreat.

La importància de l'espai presbiteral parcialment identificat ens ve assenyalada per la localització de, com a mínim, cinc *formae*, posades de costat i fent servir de límit els fonaments del presbiteri, amb solera obrada amb *testae* i *tegulae* posades planes amb les crestes cap a baix, murs de maçoneria i cobriment interior d'*opus signinum* en ocasions hàbilment distribuït. Es van trobar buides, completament netes. Pensem que en el segle XIII, en bastir-se el nou temple, que les afectava, les despulles foren curosament recollides i enterrades en un altre espai. Hauriem d'imaginar tot el subsòl de l'absis (o una part molt important) ocupat per aquesta mena de sepulcres privilegiats que s'adaptarien a la forma de l'estructura trencant la norma tan arrelada en aquestes terres d'enterrar el difunt tot "mirant" cap a Jerusalem (Nolla i Sagrera, 1995, 250-254; Burch *et al.*, 1999, 91-92; Nolla, en premsa b). Era causa de força major. Calia aprofitar al mil·límetre una zona santificada per la tomba del màrtir.

Algunes modificacions, algunes reformes puntualment detectades, ens permeten proposar com a molt probable l'ús continuat de, si no de tots, sí d'unes quants d'aquests sepulcres. Queda clar, també, que s'anaren obrant un després de l'altre, al llarg del temps, fins acabar ocupant tota l'àrea. No ho podem saber del cert per manca d'indicis fermes, però seria possible imaginar enterrament subsegüents que exigirien obrir i tancar el sepulcre sempre que calgués. Només calia aplegar-hi amb cura les despulles cap a un cantó per dipositar-hi el nou cadàver. Desfer i refer el paviment no era cap problema.

Hem de suposar, per la seva excepcional situació no només dins del temple sinó respecte a tota la diòcesi, que es tractaria d'un espai funerari reservat principalment a l'aristocràcia eclesiàstica i potser molt puntualment a les altes elits urbanes.

Es conserva encastat en el mur de l'actual presbiteri l'epitafi de *Seriusdei*, bisbe gironí del pas del segle IX al X, que versemblantment devia assenyalar l'indret on va ser sebollit i que podria haver aprofitat una de les antigues *formae* del recinte (fig. 6). Quan s'efectuà la radical transformació de l'espai, hom tingué cura de la inscripció, que, incorporada a l'obra nova, s'ha salvat.

Sabem de l'existència d'estructures que es recolzaven al costat meridional del presbiteri, de mides i funció desconegudes, cosa que ens fa considerar com a molt possible l'existència d'espais adossats construïts posteriorment que relacionariem més o menys directament amb l'església martirial i, des d'aquells anys com a mínim, episcopal. Un dels elements podria correspondre a un contrafort per assegurar l'estabilitat de l'absis, tal com s'ha proposat (*supra*). Si fos certa aquesta interpretació, seria un element més en favor d'un coberta de volta en quart d'esfera, tal com hem insinuat. Les altres restes semblen definir una cambra adossada i, per tant, afegida més endavant, de funció indeterminada. Molt probablement una part del temple serviria de punt de recolzament d'estructures associades més o menys directament a aquest edifici. Tot fa pensar en un suburbi densament construït, especialment a redós del temple.

En relació amb aquests vestigis acabats de descobrir i les dades conegudes sobre aquest sector entre l'època carolíngia i la baixa edat mitjana (Canal *et al.*, 2000; Canal *et al.*, 2003, 99-103; *supra*, apartat 1.4 a 1.6 d'aquest mateix treball) ens inclinàriem a proposar, per a la seva construcció, una cronologia tardoantiga tal vegada molt a la darrera de la sisena centúria –episcopat de Joan de Bíclarum– o un xic més tard, dins de la primera meitat del segle VII, ja durant l'episcopat de Nonit. Els sectors reconeguts, certament puntuals, mostren una obra considerable, de notable potència i molt acurada, que semblaria exigir unes determinades circumstàncies que podrien anar lligades a la unificació religiosa sorgida del III Concili de Toledo quan els visigots, amb el seu monarca al capdavant, renunciaven al cristianisme arrià per abraçar el catolicisme. Una mica més tard, hauria estat consagrat bisbe de Girona Joan, una de les grans figures intel·lectuals del moment i una de les personalitats de l'Església hispana (Campos, 1960), i Recared

hauria obsequiat la tomba de Feliu amb una bella corona votiva (Amich, 2006, 104) en reconeixement al prestigi del màrtir, d'un gran abast, i que hauria arribat en aquells anys a un extraordinari nivell de popularitat. L'episcopat de Noní, fidelíssim seguidor del sant, i una altra personalitat reconeguda de l'església gironina d'aquells anys, podria ser un moment a considerar; o, fins i tot, una construcció llarga, d'uns quants anys, entre el darrer quart del segle VI i el primer terç del VII. Només un indici, un de sol, pot donar suport a aquesta proposta, que cal fer malgrat la seva feblesa. Efectivament, la tipologia de les cinc tombes identificades i parcialment explorades que ocupen completament la part explorada del presbiteri remet a una cronologia tardoantiga, amb paral·lels més pròxims al conjunt funerari de Santa Magdalena d'Empúries, un extraordinari conjunt prou ben conegut que fou, en origen, una tomba monumental extraordinària, cap al 400 probablement; un autèntic mausoleu que més endavant, ja en el segle VI, acabà esdevenint església funerària i cementiri d'una família determinada –o potser més d'una– i que amb modificacions estigué en ús fins a la seva destrucció per un incendi cap a la fi del primer terç del segle X (Nolla *et al.*, 1996, 225-241; Tremoleda, 2007, 34-38; Aquilué *et al.*, 2006, 257-267; Aicart, Nolla i Palahí, 2008, 121-136; Aquilué i Nolla, ed., en premsa). Els sepulcres, especialment els de la segona fase, són tots molt semblants: *formae* obrades al subsòl amb cobriment interior d'*opus signinum* però, en aquest lloc, sempre convenientment orientades. L'ús de *tegulae* i/o *testae* definint la solera de la sepultura és, també, un fet característic arreu d'aquest territori (i en molt d'altres llocs) que, novament, ajuda a recolzar aquesta proposta nostra.

Altrament, és important tenir ben present una altra qüestió. Deixant de banda, ara, les consideracions cronològiques: fins al moment de la seva substitució, en el segle XIII, no hi hagué, a nivell de planta, cap modificació. Podríem dir, doncs, que el temple romanogòtic substituï directament el tardoantic. Per sobre dels paviments, l'obra vista, que no ens ha arribat, pogué passar qualsevol cosa que no modificà, almenys fins allí on controlem, les mides i la traça de l'edifici central. Si hi hagué, en llocs que no controlem, afegits i ampliacions o construccions adossades, només podrem saber-ho després d'una excavació en extensió de tot el subsòl de l'actual temple. En canvi, si hi hagué destruccions i reconstruccions o modificacions internes de la planta de l'edifici visigot, fet més que possible, no ho podrem saber mai. Els indicis han desaparegut sense deixar rastre.

3.5. Paral·lels

És ben cert que els vestigis posats al descobert són escassos i puntuals. Tanmateix, la seva situació en planta permet, almenys com a exercici teòric a considerar, deduir diferents possibilitats que passem tot seguit a comentar. Hem de deduir un temple de planta basilical amb un poderós presbiteri, llarg i profund, que hauria tingut en tot moment la necessitat d'englobar completament el *locus* de la tomba primigènia del màrtir. Aquest fet explica l'orientació peculiar de l'edifici cap a un llevant fortament inclinat cap a migdia. L'existència, a tramuntana, d'una aula perfectament definida i delimitada amb poderosos fonaments que deixa lliure la comunicació directa amb la nau (o naus) de l'església, cap al sud, ens porta a suposar l'existència d'una cambra simètricament disposada a l'altre extrem. Ben cert que podria no haver existit mai i, en aquest cas, la planta que en resultaria només mostraria una única cambra cap a nord que no representaria cap problema. Pensem, però, que és més probable la primera proposta.

El mur 1105, que definia pel sud l'aula septentrional, es perllongava clarament cap a ponent i es perdia més enllà de l'àrea explorada. Podem considerar-lo el basament del mur perimetral nord del temple o bé el basament de la columnata que separaria la nau central, més gran, àmplia i alta, de la de tramuntana, la mida de la qual ens és desconeguda però que en tot cas s'ha de situar un xic abans del mur perimetral de l'actual edifici.

Si acceptéssim la primera possibilitat situant el límit del temple antic aproximadament a l'alçada d'on se situen actualment els pilars de sosteniment de la nau central, en resultaria un edifici amb una amplada interior d'uns 11 m, sense comptar el gruix dels murs. Caldria plantejar-se, tot seguit, si corresponia a una única nau o a tres. Cap indici ens ajuda a resoldre el problema. Si fossin tres, la nau central, més ampla, podria situar-se entre els cinc metres –la qual cosa donaria una llum a les laterals– i uns tres metres, mides teòricament possibles però una mica escarransides. Si fos de nau única, considerablement espaiosa, no hi hauria d'haver dificultats si no és la raresa d'una solució d'aquesta mena en un edifici d'aquestes característiques (fig. 26).

L'altra possibilitat contemplaria una gran nau central d'uns onze metres i unes laterals d'uns cinc metres aproximadament (fig. 26).

Caldran noves excavacions per resoldre dubtes.

En un cas o en l'altre ens trobaríem davant d'un temple amb planta de creu llatina, més marcada i evident en qualsevol de les dues primeres propostes i més subtil en la tercera, amb paral·lels puntuals en algunes esglésies visigodes de cronologia similar a la que nosaltres proposaríem. Recordaria, fins a cert punt, la suposada basílica episcopal del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete), amb dues aules laterals definint un fals transsepte (Abad, Gutiérrez i Gamo, 2000, 193-221; Gutiérrez i Cánovas, 2009, 91-132) (o bé l'església palatina de Recópolis (Zorita de los Canes, Guadalajara), amb capelles laterals que sobresurten lleugerament més enllà del perímetre de les dues naus menors (Olmo, 1988, 157-178; Godoy, 1995, 232-243) (fig. 27).

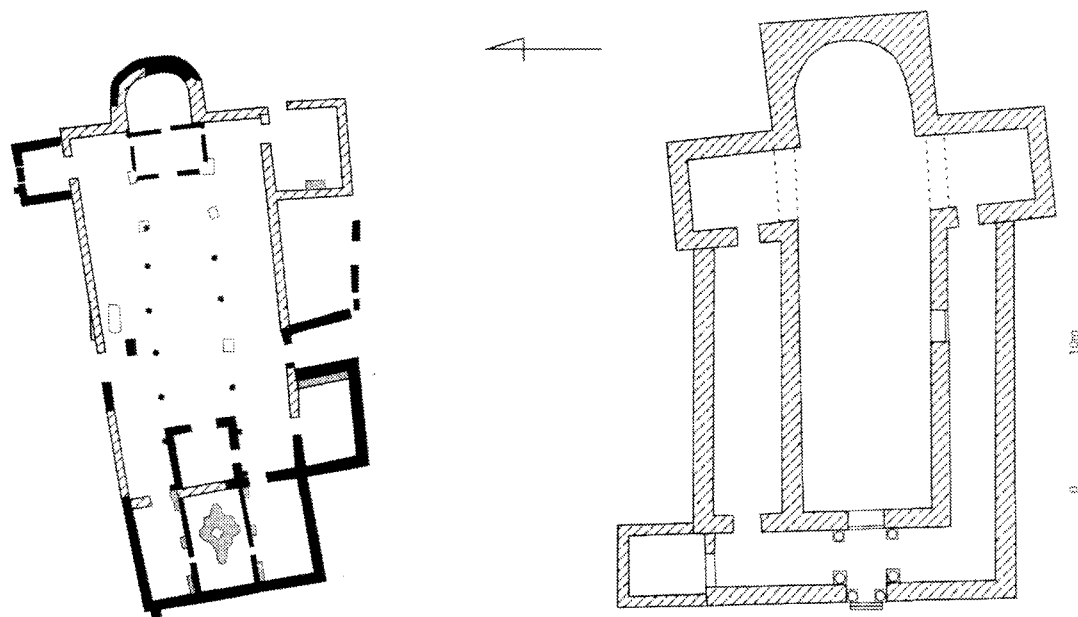

fig. 27.- A dalt, planta del temple del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete) i a baix, del de Recópolis (Zorita de los Canes, Guadalajara).

No ens ha de sorprendre, tampoc, el que sembla una intensíssima ocupació del sòl presbiteral per disposar-hi el màxim nombre de tombes, d'un valor extraordinari en cercar la proximitat del sepulcre original del sant i (cal suposar) de les seves despulles. En un treball recent hem pogut llegir aquestes assenyades paraules: *Chiese e sepolture sono, fin dal IV secolo, due elementi strettamente legati. Inhumare negli edifici de culto è una pratica che caratterizza i cristiani cattolici, impensabile nei templi pagani e assolutamente vietata dei ebrei. La presenza di sepolture in rapporto alle chiese è un fenomeno costante e costituisce un importante cambiamento negli usi*

funerari della popolazione, fino a quel momento sepolta nei cimiteri suburbani o nelle necropoli rurali legate alle ville o ai villaggi (Chavarría Arnau, 2009, 171). Així doncs, malgrat algunes indicacions dels concilis que pretenien prohibir sebollir els fidels dins del temple, sovint detectem, amb més o menys intensitat, sepultures. Aquesta prohibició no regia quan l'església era funerària, en el suburbi immediat de la ciutat, àrea d'enterrament des de molt abans. Aquest és el cas de l'església de Sant Feliu de Girona.

Tanmateix, és força més estranya però no pas desconeguda una ocupació intensiva de l'àrea presbiteral, un lloc sovint reservat on, o bé no es troba, per sota del paviment, cap inhumació, o bé només unes quantes. Recordem, en la proximitat immediata, la inexistència de tombes en cap de les fases de l'absis de l'església funerària rural de Mas Castell (Porqueres) (Burch *et al.*, 1999), o en la *cella memoria*-església del cementiri de la Neàpolis (Nolla i Sagrera, 1995) o en la de Santa Magdalena, també a Empúries (Nolla *et al.*, 1996, 225-241; Tremoleda, 2007, 34-38; Aquilué *et al.*, 2006, 257-267; Aicart, Nolla i Palahí, 2008, 121-136; Aquilué i Nolla, ed., en premsa). A Tarragona tenim bons exemples d'un comportament similar. En cap dels dos grans temples de l'àrea del Francolí no es detecten més que un parell de sepultures en aquesta posició preeminent (López, 2006, 109-161 i 205-225) i cap en la *memoria* de l'amfiteatre (TED'A, 1993, 205-242; TED'A, 1994, 167-184). Podríem ampliar els exemples a bastament. No cal.

Molt més rara, extraordinàriament estranya, és l'ocupació intensa d'aquell espai per part d'uns quants sepulcres i, de vegades, moltíssims. Convé recordar el prestigi del lloc, que el converteix en l'espai més privilegiat, on només hi són sebollits membres de l'altíssima aristocràcia eclesiàstica i, de tant en tant, grans benefactors de l'Església (Chavarría Arnau, 2009, 172-179).

A *Hispania* hauríem de citar, com a exemple d'un ús intens del presbiteri com a àrea privilegiada d'enterrament, l'església martirial de Santa Eulàlia de Mèrida amb la presència sovintejada de bisbes (Mateos, 1999), o bé a Marialba (Marialba de la Ribera, León) (Hauschild, 1970, 515-521; Godoy, 1995, 334-337). En un cas i altre es tractaria de temples martirials i funeraris amb aprofitament de l'espai principal per part de les elits majoritàriament eclesiàstiques locals. A San Lorenzo di Aosta es van obrar inicialment, en l'espai presbiteral, dotze *formae* rectangulars (Perinetti, 1986, 143-156); a Viviers, semblantment, amb segura identificació de clergues i bisbes (Bruno-Dupraz, 1995, 218-223). A l'església de San Pietro in Mavinas, a Sirmione, les sepultures s'adapten, parcialment, a la forma semicircular de l'absis (Breda i Crosato, 2007, 85-90; Chavarría Arnau, 2009, 175, fig. 6.5). Molts altres exemples podríem citar, especialment del nord d'Àfrica, on la presència d'algunes sepultures no és estranya en esglésies de tota mena, de tipus funerari o clarament urbanes.

A Girona, a Sant Feliu, l'única església que amb tota seguretat sabem que existí des de la baixa antiguitat, martirial, funerària i, també, catedral, podem deduir pels sòlids indicis posats al descobert que l'espai presbiteral esdevingué, només de construir-se l'edifici, un *locum sepulturae paratissimum et sanctissimum*, tal com diu la *Vida de Sant Cesari d'Arles* (1.57). Qui s'hi enterrava, no ho sabem del cert, però tot sembla indicar que aquell espai esdevingué l'àrea d'enterrament de l'altíssima jerarquia eclesiàstica de la ciutat i, especialment, dels seus bisbes. Les dades que s'apleguen arreu en relació amb aquest tema van sempre en aquesta direcció (Chavarría Arnau, 2009, 172-179). Per a nosaltres és significatiu l'epitafi de *Servus dei*, que suposem amb versemblança procedent d'aquest lloc. És també més que probable un ús continuat de les tombes, atès que n'hi cabia un nombre determinat que no era possible ampliar. No hi havia cap dificultat per obrir novament el sepulcre, disposar les despulles reduïdes a restes òssies al seu fons i dipositar-hi un nou cadàver, una manera de fer ben documentada un xic arreu.

Arxius

Arxiu Capítular de la Seu de Girona: ACSG

Arxiu Diocesà de Girona: ADG

Arxiu Històric de la Ciutat de Girona: AHCG

Arxiu Històric de Girona: AHG

Bibliografia

Abad, Gutiérrez i Gamo, 2000:

L. Abad, S. Gutiérrez i B. Gamo, La basilica y el baptisterio del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete), *Archivo Español de Arqueología*, 73, Madrid, 193-221.

Aicart, Nolla i Palahí, curadors, 2008:

F. Aicart, J. M. Nolla i L. Palahí, curadors, *L'Església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*, Girona, 121-136.

Amich, 1994:

N. M. Amich, El culte de Sant Feliu de Girona en els llibres litúrgics hispànics d'època visigòtica (segles VI-VII), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIV, Girona, 303-333.

Amich, 2000:

N. M. Amich i Raurich, *Els sarcòfags romans i paleocristians de Girona*, Girona, (Col·lecció Monografies Girona ciutat, 1).

Amich, 2006:

N. M. Amich, *El nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII)*, Girona (Col·lecció de Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins núm. 19).

Amich i Nolla, 1992:

N. M. Amich i J. M. Nolla, *Girona goda i sarraïna. 476-785*, Girona (Col·lecció Quaderns d'història de Girona).

Amich i Nolla, 2001:

N. M. Amich i J. M. Nolla, El sarcòfag de Sant Feliu. Una aproximació històricoarqueològica, *I Congrés d'Història de Girona. Girona, dos mil anys d'història. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLII, Girona, 77-93.

Aquilué i Nolla, ed., en premsa:

X. Aquilué i J. M. Nolla, ed., *Empúries a l'antiguitat tardana*, Girona (Monografies Emporitanes, 15).

Aquilué et al., 2006:

X. Aquilué, P. Castanyer, M. Santos, J. Tremoleda, J. M. Nolla, J. Sagrera i D. Vivó, Les actuacions a les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena, *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, 257-267.

Augé i Frigola, 2010:

A. Augé i J. Frigola, La plaça del Pallol de Girona. Troballes arqueològics des del segle I-II dC fins al segle XIX-XX, *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 639-647.

Barberà, Nolla i Mata, 1993:

J. Barberà, J. M. Nolla i E. Mata, *La ceràmica grisa emporitana*, Barcelona, Edicions Servei del Llibre L'Estaquírot, 1993, Barcelona (Cuadernos de Arqueología, 6).

Bastit *et al.* 1986:

C. Bastit, M. T. Genís, J. M. Llorens i A. Rodríguez, Vint segles d'història sota terra, *Revista de Girona*, 118, Girona, 415-417.

Bastit *et al.*, 1987a:

C. Bastit, M. T. Genís, J. M. Llorens i A. Rodríguez, Aproximación a la cronoestratigrafía de la Gerona medieval, *II Congreso de Arqueología Medieval Española (Madrid, 19-24 de enero de 1987)*, Madrid, 687-695.

Bastit *et al.*, 1987b:

C. Bastit, M. T. Genís, J. M. Llorens i A. Rodríguez, Les intervencions arqueològiques a la plaça de Sant Feliu (Girona), *Tribuna d'Arqueologia 1986-1987*, Barcelona, 91-98.

Bastit *et al.*, 1990:

C. Bastit, M. T. Genís, J. M. Llorens i A. Rodríguez, *Excavacions urbanes. Girona 1986. Sant Feliu-Les Àligues. Memòria d'excavació*, Barcelona (Memòria preceptiva d'excavació).

Botet, 1895:

J. Botet i Sisó, *Sarcófagos romano-cristianos esculptados que se conservan en Cataluña*, Barcelona.

Botet, 1913:

J. Botet i Sisó, *La provincia de Gerona*, Barcelona (dins de la col·lecció *Geografía General de Catalunya*, dirigida per F. Carreras i Candi)

Bovini, 1954:

G. Bovini, *I sarcofagi paleocristiani della Spagna*, Ciutat del Vaticà.

Breda i Crosato, 2007:

A. Breda i A. Crosato, Sirmione (Bs). Chiesa di S. Pietro in Mavinas, *Soprintendenza Archeologica della Lombardia. Notiziario*, Milà, 85-90.

Bruno-Dupraz, 1995:

J. Bruno-Dupraz, Viviers. Église funéraire, *Les premiers monuments chrétiens de la France. I. Sud-Est et Corse* a cura de N. Duval, Paris, 218-223.

Brunsó, 19687-1969:

M. Brunsó, San Félix, el gerundense, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XIX, Girona, 247-268.

Burch *et al.*, 1999:

J. Burch, J. M. Nolla, J. Sagrera, D. Vivó i M. Sureda, *Els temples i els cementiris antics i alt-medievals de mas Castell de Porqueres*, Banyoles, 1999, (*Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 20).

Burch *et al.* 2000:

J. Burch, J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda i D. Vivó, La fundació de Gerunda. Dades noves sobre un procés complex de reorganització del territori, *Empúries*, 52, 2000, Barcelona, 11-28.

Burch *et al.*, 2010:

J. Burch, J. Casas, A. Costa, J. M. Nolla, L. Palahí, A. Rojas, J. Sagrera, D. Vivó, J. Vivo, J. Simon: La síntesi, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, a cura de J. M. Nolla, L. Palahí, J. Vivo, Girona, 7-188.

Calzada i Esteva, 1984:

J. Calzada i L. Esteva, Sant Feliu l'africà i Sant Feliu de Guíxols, *Estudis sobre Temes del Baix Empordà*, 3, Sant Feliu de Guíxols, 11-70.

Campos, 1960:

J. Campos, *Juan de Biclano, obispo de Gerona*, Madrid.

Canal *et al.*, 1996:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, *Girona comtal i feudal (1000-1190)*, Girona (Col·lecció Quaderns d'història de Girona).

Canal *et al.*, 2000:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, *El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle XIV*, Girona (Col·lecció Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 4).

Canal *et al.*, 2003:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Girona (Col·lecció Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 5).

Canal *et al.*, 2004a:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval (II)*, Girona (Col·lecció Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 6).

Canal *et al.*, 2004b:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, L'entrada del complex episcopal dins murs entre els segles X i XI, *Actes del II Congrés d'Història de Girona. La catedral de Girona (27 i 28 de novembre de 2003)*. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLV, Girona, 141-159.

Canal *et al.*, 2005:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, *La Girona del segle XIII. L'embranchida de la burgesia (1190-1285)*, Girona (Col·lecció Quaderns d'història de Girona).

Casas i Soler, 2004:

J. Casas i V. Soler, *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*, Oxford (BAR International Series. 1215).

Casas *et al.*, 1990:

J. Casas, P. Castanyer, J. M. Nolla i J. Tremoleda, *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Girona, 1992 (Sèrie Monogràfica, 12).

Castanyer *et al.*, 1993:

P. Castanyer, E. Sanmartí, M. Santos, J. Tremoleda, C. Benet, J. M. Carreté, X. Fàbrega, J. A. Remolà, X. Rocas, L'excavació del kardo B. Noves aportacions sobre l'abandonament de la ciutat romana d'Empúries, *Cypsela*, X, Girona, 159-194.

Castillo, 1999:

P. Castillo Maldonado, *Los mártires hispanorromanos y su culto en la Hispania de la Antigüedad Tardía*, Granada (Biblioteca de Estudios Clásicos, 11).

Clara i Marquès, 1992:

J. Clara i J. M. Marquès, *Sant Feliu de Girona*, Girona.

Chavarria Arnau, 2009:

A. Chavarria Arnau, *Archeologia delle chiese. Dalle origini all'anno Mille*, Roma (Università / 814).

Claveria, 2001:

M. Claveria, *Los sarcófagos romanos de Cataluña*, Murcia (Corpus signorum Imperii Romani. España, vol. I, fasc. I).

Dorca, 1807:

F. Dorca, *Colección de noticias de santos mártires de Gerona y de otras relativas a la Santa Iglesia de la misma ciudad*, Barcelona.

Duval, 1988:

Y. Duval, *Auprès des saints corps et âme. L'inhumation "ad sanctos" dans la chrétienté d'Orient et d'Occident du IIIe au VIIe siècle*, Paris.

Fabre, 1986:

J. Fabre, *Girona entre 4 rius. L'origen dels carrers i barris de la ciutat*, Girona.

Fàbrega, 1955:

A. Fàbrega, *Pasionario Hispánico (siglos VII-XI)*, Madrid-Barcelona.

Fechant i Dabas, 1998:

C. Fechant i M. Dabas, *Progress. Campagne de prospections géophysiques (Girona 9-15 mars 1998). Église Sant Feliu. Bou d'Or*, Paris (inèdit).

Freixas i Nolla, curadors, 2003:

P. Freixas i J. M. Nolla (curadors), *La catedral de Girona. L'obra de la Seu*, Barcelona (Catàleg de l'exposició celebrada a Girona del 19 de setembre al 30 de novembre de 2003).

Freixas et al., 2000:

P. Freixas, J. M. Nolla, L. Palahi, J. Sagrera i M. Sureda, *La catedral de Girona. Redescobrir la seu romànica. Els resultats de la recerca del projecte Progress*, Girona.

García y Bellido, 1949:

A. García y Bellido, *Esculturas romanas de España y Portugal*, Madrid (sarcòfag del rapte de Prosèrpina, pàgines 220-222 i lám. 181-183 i sobre el de la cacera de lleons, pàgines 258-259 i lám. 207-208).

García Moreno, 2003:

L. García Moreno, *El tesoro de Torredonjimeno. El seu context històric, Torredonjimeno. Tesoro, monarquía i liturgia*, a cura de À. Casanovas i J. Rovira, Barcelona, 31-43.

Godoy, 1995:

C. Godoy, *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona.

Guilleré, 1994:

Ch. Guilleré, *Girona al segle XIV*, Barcelona (volum segon).

Gros, 2004:

M. dels S. Gros, Epileg, *Les dotalles de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII). Volum V. Estudi de R. Orgeig*, Vic, 270-278.

Gutiérrez i Cánovas, 2009:

S. Gutiérrez i P. Cánovas, Construyendo el siglo VII: arquitecturas y sistemas constructivos en el Tolmo de Minateda, *El siglo VII frente al siglo VII. Arquitectura (Visigodos y omeyas, 4, Mérida 2006)*, Madrid, 91-132 (Anejos de Archivo Español de Arqueología, LI).

Hauschild, 1970:

Th. Hauschild, Die Märtyrer-Kirche von Marialba bei León, *Legio VII Gemina*, León, 515-521.

Olmo, 1988:

L. Olmo Enciso, Arquitectura religiosa y organización litúrgica en época visigoda. La basílica de Recópolis, *Archivo Español de Arqueología*, 61, Madrid, 157-178.

López, 2006:

J. López Vilar, *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martiriàl de Sant Frutuós*, Tarragona (Sèrie Documenta 4).

López, 2010:

J. López Vilar, El santuari paleocristià dels sants màrtirs Frutuós, Auguri i Eulogi en el suburbi de Tàrraco, *Pau, Frutuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, a cura de J. M. Gavaldà, A. Muñoz Melgar i A. Puig, Tarragona, 351-379 (Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia, VI).

Marquès, 1993:

J. M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, Barcelona (2 volums) (Fundació Noguera. Col·lecció diplomataris, 1 i 2).

Marquès, 1997:

J. M. Marquès, *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*, Barcelona (Fundació Noguera, Col·lecció diplomataris, 12).

Marquès, 1998:

J. M. Marquès, Redescobrimient d'inscripcions medievals a Sant Feliu de Girona, *Revista de Girona*, 191, Girona, 32-38.

Martí, 1997:

R. Martí, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona (Fundació Noguera. Col·lecció diplomataris, 13).

Mateos, 1999:

P. Mateos, *La basílica de Santa Eulalia de Mérida. Arqueología y urbanismo*, Madrid (Anejos de Archivo Español de Arqueología, XIX).

Mercader, 1954:

J. Mercader, *Vida e historia de San Narciso, glorioso obispo, apóstol, mártir y patrón de Gerona. Discurso preliminar sobre las primeras evoluciones cristianas y su primera sede catedralicia*, Girona.

Merino, Nolla i Santos, 1995:

J. Merino, J. M. Nolla i M. Santos, *Aquae Calidae. Presència romana a la Selva*, Santa Coloma de Farners.

Muñoz Melgar, 2010:

A. Muñoz Melgar, La memòria de sant Fructuós en la basílica de l'amfiteatre de Tàrraco, *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, a cura de J. M. Gavalda, A. Muñoz Melgar i A. Puig, Tarragona, 381-396 (Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia, VI).

Nolla, 1987:

J. M. Nolla, *Girona romana. De la fundació a la fi del món antic*, Girona.

Nolla, 1988:

J. M. Nolla, *Gerunda: dels orígens a la fi del món antic, Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 7, Barcelona, 69-108 i 4 làmines sense paginar.

Nolla, 1999:

J. M. Nolla, El material ceràmic dels nivells fundacionals de *Gerunda*. Els estrats inferiors de Casa Pastors, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 9, 1999, 181-214.

Nolla, 2001:

J. M. Nolla, El lloc de la ciutat, *I Congrés d'Història de Girona. Girona, Dos mil anys d'història. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLII, Girona, 151-162.

Nolla, en premsa a:

J. M. Nolla, El món funerari, *Parva Gerunda. La ciutat romana i tardoantiga*, a cura de J. M. Nolla, L. Palahí i D. Vivó, Girona.

Nolla, en premsa b:

J. M. Nolla, El món funerari de les ciutats d'Emporiae i Gerunda a l'antiguitat tardana, *Contextos funeraris a la Mediterrània nord-occidental (Segles V-VIII)*, taula rodona celebrada a Sant Cugat del Vallès de l'1 al 4 d'octubre de 2009, Sant Cugat del Vallès.

Nolla, Amich i Castanyer, 1991:

J. M. Nolla, N. M. Amich i P. Castanyer, La Girona romana. El baix imperi. La consolidació de la ciutat, *Història de Girona* (edició ADAC), 2, Girona, 53-58.

Nolla i Casas, 2009:

J. M. Nolla i J. Casas, *Arqueologia urbana a Girona. L'excavació Cuina de Casa Pastors*, Girona (Estudis Arqueològics, 8).

Nolla i Palahí, 2007:

J. M. Nolla i L. Palahí, La fundació de *Gerunda*, *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat*, a cura de L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, Girona, 213-234 (Col·lecció Història de Girona, 41).

Nolla i Palahí, 2010:

J. M. Nolla i L. Palahí, Girona. L'arqueologia: eina per a la restitució urbanística. Del fòrum a la catedral, *Arqueologia, patrimonio y desarrollo urbanístico. Problemática y soluciones. Actas del seminario de Girona, 3 de julio de 2009*, Girona, 2010, 7-29.

Nolla i Palahí, en premsa:

Gerunda a l'antiguitat tardana, Parua Gerunda. La ciutat romana i tardoantiga, a cura de J. M. Nolla, L. Palahí i D. Vivó, Girona.

Nolla i Sagrera, 1995:

J. M. Nolla i J. Sagrera, *Ciuitatis Impuritanae coementeria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis. Estudi General*, 15, Girona.

Nolla, Sagrera i Burch, 2007:

J. M. Nolla, J. Sagrera i J. Burch, III. Les ceràmiques emporitanes tardanes. Una producció terrissaire d'abast regional a cavall entre el canvi d'era. Estat de la qüestió, *Les imitacions de vaixella fina importada a la Hispania Citerior (segles I aC – I dC)*, a cura de M. Roca i Roumens i J. Principal, Tarragona, 2007, 47-67 (Sèrie Documenta 6).

Nolla i Sureda, 1999:

J. M. Nolla i M. Sureda, El món funerari antic, tardoantic i altmedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XL, Girona, 13-66 (per a l'àrea de Sant Feliu interessen les pàgines 15 a 26 i fig. 2 a 5).

Nolla *et al.*, 1996:

J. M. Nolla, J. Burch, J. Sagrera, D. Vivó, X. Aquilué, P. Castanyer, J. Tremoleda, M. Santos, Les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà), *Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 225-241.

Nolla *et al.*, 2002:

J. M. Nolla, S. Casas, J. Fiego, P. Freixas, L. Palahí i T. Prados, Excavacions al Bou d'Or de Girona, *Sisenen Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 2002, 339-346.

Nolla *et al.*, 2003:

J. M. Nolla, C. Patiño, J. Sagrera i D. Vivó, *La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfullà (Bescanó, Gironès)*, Girona (Estudis Arqueològics, 5).

Nolla *et al.*, 2008:

J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda, E. Canal, G. Garcia, M. J. Lloveras i J. Canal, *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 8).

Nolla *et al.*, en premsa:

J. M. Nolla, L. Palahí, J. Vivo, J. Burch, J. Casas, J. Sagrera i D. Vivó, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona.

Padilla, 1984:

J. I. Padilla, *Informe preliminar de la campaña de urgencia en la plaza de Sant Feliu de Girona (Gironès)*, Barcelona (inèdit. Informes i memòries).

Palahí, 2003:

L. Palahí, *Gasificació sector Sobreportes i Sant Feliu*, Girona (Memòria de Seguiment Arqueològic. Inèdit).

Palahí *et al.*, 2000:

L. Palahí, M. J. Lloveras, M. F. Jiménez, A. Rojas, D. Vivó i P. Freixas, Sondejós a la plaça de Sant Feliu de Girona, *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 239-241.

Palahí i Vivó, 2004:

L. Palahí i D. Vivó, Gasificació del sector de Sobreportes i Sant Feliu (Girona), *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, la Bisbal d'Empordà, 361-363.

Palol, 1967:

P. de Palol, *Arqueologia cristiana de la España romana (siglos IV-VI)*, Madrid-Valladolid.

Perinetti, 1986:

R. Perinetti, Le tombe privilegiate della chiesa di S. Lorenzo ad Aosta, *L'inhumation privilégiée du IVe au VIIIe siècle en Occident. Actes du colloque tenu à Créteil les 16-18 mars 1984*, Paris. 143-156.

Riuró, 1995:

Francesc Riuró, Crònica de cinquanta anys d'activitat arqueològica, *Quaderns de Treball*, 8, Girona, 75-111.

Roura, 1988:

G. Roura, *Girona carolíngia. Del 785 a l'any 1000*, Girona (Col·lecció Quaderns d'història de Girona).

Roura, 1994:

G. Roura, El sermó en honor de sant Feliu de Girona, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIV, Girona, 295-302.

Sobrequès *et al.*, 2003:

S. Sobrequès i Vidal, S. Riera i M. Rovira i revisat i completat per R. Ordeig, *Catalunya carolíngia. Volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (2 volums).

Sotomayor, 1973:

M. Sotomayor, *Datos históricos sobre los sarcófagos romano-cristianos de España*, Granada.

Sotomayor, 1975:

M. Sotomayor, *Sarcófagos romano-cristianos de España. Estudio iconográfico*, Granada (L'anàlisi de cada un dels sarcòfags gironins a pàg. 19-22, làm. 1.1, pàg. 23-27, làm. 1.2, pàg. 29-39, làm. 1.3, pàg. 41-46, làm. 1.4, pàg. 83-88, làm. 3.1 i pàg. 89-92, làm. 3.2).

Sotomayor, 1976:

M. Sotomayor, Sarcòfags romano-cristians pre-constantinians en Espanya, *Historia de la Iglesia* dirigida per A. Fliche i V. Martin, València, volum II.

TED'A, 1993:

TED'A, *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Tarragona (Memòries d'excavació, 3).

TEDA'A, 1994:

TED'A, Noves aportacions a l'estudi de la basílica cristiana de l'amfiteatre de Tàrraco, *III Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica, Maó 1988*, Barcelona, 167-184.

To i Bellver, 1987:

L. To i I. Bellver, Les fundacions de Santa Maria de Cervià i Santa Maria de Vilabertran, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXIX, 9-26.

Tremoleda, 2007:

J. Tremoleda, Les esglésies emporitanes, *El cristianisme a Empúries: dels orígens a l'Església actual*, a cura de N. M. Amich, X. Aquilué i J. Monturiol, Girona, 34-38.

Vivó, 1999:

D. Vivó, *Plaça de l'església de Sant Feliu*, Girona (Memòria d'Excavació. Inèdita) Hi ha publicació a les Jornades.

Universitat de Girona

Institut de Recerca Històrica

Laboratori d'Arqueologia

i Prehistòria